НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 171 (16944)

2004 чылдың ДЕКАБРЬ 30, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазы-биле интервью

Ш.Д.ООРЖАК: "ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН"

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак "Шын" солуннуң корреспондентизинге интервьюну берген. Ону мооң адаанда парладывыс.

—Россия Федерациязының удуртулгазы политиктиг болгаш административтиг системаның реформаларын чорудуп эгелей берген. Чурттуң субъектилериниң удуртукчуларының соңгулдаларын өскертир дугайында саналды РФ-тиң Президентизи В.В.Путин идип үндүрген болгай. Ук саналды чамдык политиктиг күштер девискээрлериниң удуртукчуларының эрге-чагыргазын кошкадыр деп санап турар. Ынчаарга Президентиниң бо саналын деткээн болгай Силер, ооң ужуру чүдел, Шериг-оол Дизижикович?

—Ооң ужуру чүү чүвел дээрге, губернатор—республиканың удуртукчузу кижи бодумнуң-на кежимде бергелерни база көрүп турар кижи-дир мен. Россияга демократияны хөгжүдерин Конституцияда айтып каан, ону амыдыралга боттандырар болгай. Чон эрге-чагырганы соңгуур,чон мурнунга эрге-чагырга отчеттуг болур ужурлуг. Шупту эрге-чагырга органнарынга соңгутканнар: чурттуң Президентизи, губернаторлар, чагырга даргалары, депутаттар оларга хамааржыр. Сөстүң хостуу, политиктиг үзел-бодалдың хостуу, чүдүүр, чүдүвезиниң хостуу херек. Демократияның сайзыралының талазы-биле Тыва мактанып турар Европадан ашкан улус-тур бис. Ажыы-биле чугаалаарга ындыг. Кайда Ооржак солун-сеткүүлдү хаап турарыл? Чок. Кайда радио-телевидениени хаап турарыл? Чок. Кайы истелге органнарынга шаптыктап турар мен. Чок. Кайда мени шүгүмчүлевейн турар фактбарымдаалар барыл? Мени, Чазакты шүгүмчүлеп турар.

Ындыг-даа болза бо демократияның үезинде 1999 чылда бергедеп келгеш, мен чонга медеглел-дилег кылдым. Конституцияның 105 чүүлүн өскерткеш, чагырга даргаларын өске аргабиле соңгуурун саналдадым.Ооң үнген чыылдагаанын мынчаар чугаалаан мен: "Россияда демократия бот-боттарынга чагыртынмас демократия соңгуттунган, чурттуң Президентизин, губернаторларны, чагырга даргаларын чон соңгуп алыр. Чагырга даргазы адаанда турар кожуунуң чагырга даргаларын чагырып шыдавас. Бирээзи бирээзинге отчеду чок. Губернатор Президентиге база чагыртпас. Ынчангаш мындыг частырыгны эдери-биле Конституцияның 105 чүүлүн өскертириби референдум эрттирерин саналдаан мен." Ооң кол утказы кожуунуң чагырга даргаларын депутаттар соңгуур кылдыр тургузары турган. Ону референдумга соңгукчуларның барык 70 хуузу ол дээш бадылап, деткээн турган болгай. Ол үеде ажылдап турган федералдыг суд, прокуратура аңаа удурлангаш, ону күш чок болдуруп каан. Чүге ынчаар кылдың дээрге, билдингир чүве ышкажыл, Кызыл хоорайның чагырга даргазы канчап туржук.Ынчангаш мынчап барганда хоржок,ботботтарынга үскүлежир боордан башка, айтырыг орта шиитпирлеттинмес. Адаанда турар чагырга даргаларының хөй нуруузу чоннуң шилип алганы эки кижилер-дир ийин. Мен кайы-даа дарга-биле ажылдап турар мен, Кашин-биледаа кады ажылдап чоруп-ла турдум. Ынчап кээрге ниити чурттуң иштинге алырга бо "аарыг" болу берген турган чүве-дир.

Ынчангаш кижи бодап көөрге Президент В.В.Путин ол чүүлдү дөрт чыл иштинде ажылдап келгеш, эскерип, билип каапкан. Бирээде, В.Путинниң сүмези,ооң идип үндүрген айтырыы болуп турар, ийиде, мону губернаторлар Президентиге чугаалаан-дыр ийин. Бо дээрге губернатор бүрүзүнүң хилинчектенип тургаш, көрген айтырыы-дыр. Ийи таладан бот-боттарынга уткуштур мынчаар келген бо үениң бир чугула айтырыы болуп турар, ынчангаш шак мынчаар эде кылыр дей берген, ол деткимчени алган, кол-ла чылдагааны бо-дур.

— Тус черниң эрге-чагырганы үстүкү эрге-чагырганың уланчызы болур болгай. Бистиң республикага тус чер эрге-чагыргазының реформазы кандыг угланыышкынныг боор болза экил? Маңаа хамаарыштыр Силерниң бодалыңар кандыгыл?

—Күрүне Чөвүлелиниң хуралынга бо айтырыг чүгле Президентиниң илеткелинде эвес, Шаймиевтиң, Строевтиң болгаш өскедаа сес-тос кижиниң саналдарында кирген. Бир эвес губернаторларны парламентиниң хоойлужудулга органнарынга соңгуурун адаанче улаштырбас чүве болза, оон чүү-даа үнмес. Ындыг болганда улустарның колдуу-ла Башкириянын, Татарстанның, Москванын эрге-чагырга даргаларын боттарының чарлыктары-биле томуйлап турарын деткип турар чорду. Конституцияны, хоойлуларны сагыыр ужурлуг бис деп, Президент В.Путин чугаалаан. Ынчангаш янзы-бүрү вариант турар. Менде ажылдап турар кижилерни дораан-на үндүр-киир сывырар, оларны чарлык-биле томуйлаар үзел-бодал чок. Оларның-биле ажылдап турар мен. Адаанда соңгуткан чагырга даргалары 130 ажыг кижи бар, олар кызып ажылдап турар улус. Эки чүүлдер дээрге-ле оларның кылып турар ажылы-дыр.

(Уланчызы 2-ги арында).

"Шын" – Көк-Шаарашта

Барыын-Хемчик биле Бай-Тайга кожууннарның кызыгаарында Көк-Шааралтың одар-белчиирлиг делгемнери чаттылган. "Шын" солуннуң бөлүк ажылдакчылары Барыын-Хемчик кожуунга сургакчылап чорааш, кожууннуң "Сай-Хонаш" муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң мурнакчы малчыны Николай Шойнакович Хертектиң Көк-Шаарашта кыштаанга эртенги шакта хайныышкынныг ажыл-иш адакталып, мал-маган одарже үне берген турар үеде чеде бердивис.

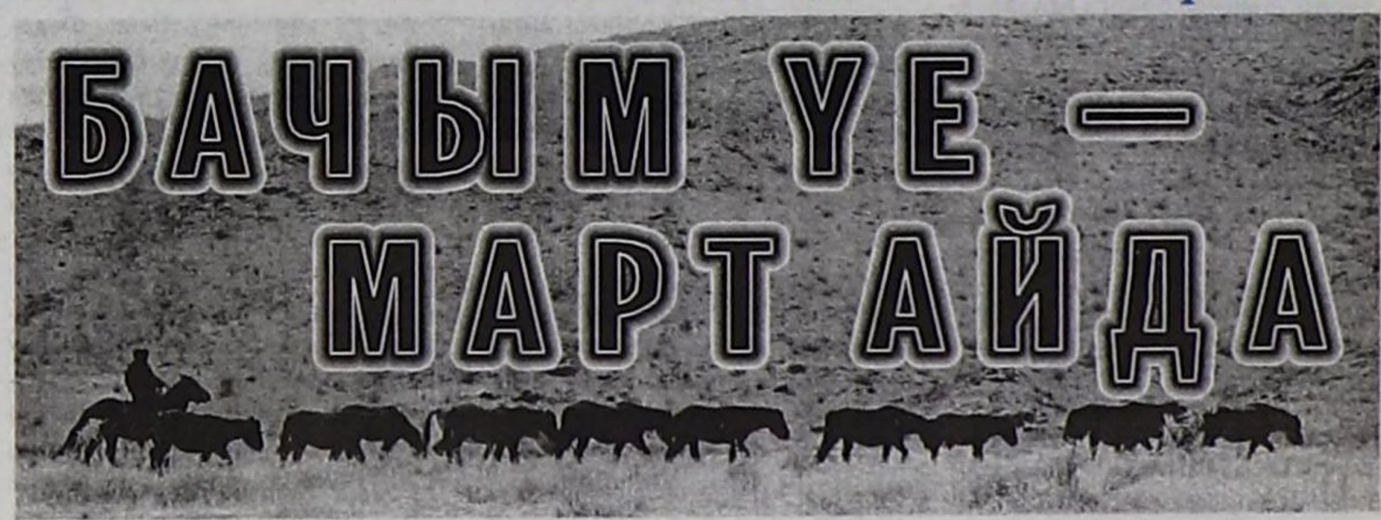

Чылыдыр одап каан өгнүң бир талазын дүктү сырып тургаш кылган ширтектер, чоорганнарны бедидир чыый салган чүк каастап тур. Ооң баарында улуг савада өл инек-мыяан кажаа сыскыыр кылдыр белеткеп каан чыдыр. Эъдин, сүдүн, дүгүн ажыглаарындан аңгыда, өдээн одаар, сиирин хендир кылгаш, дааранып болур, мыйызын бижек сыптаар дээш, малдың кижи билбес ажыы-ла улуг, магалыг амытан аа.

Дөрде аалдың херээжен ээзи Олимпиада Хертековна бичии хостуг үезин ажыглап, эрткен неделяның "Шын" баштаан солуннарын улуг-каралаан олур. Биеэги үелерде ышкаш солун-сеткүүлдү изии-биле чедирер почтачылар чок-даа болза, Көк-Шааралтың малчыннары суурда төрелдериниң ачызында республикада, чуртта болуп турар сөөлгү медээлерден чыда калбайн турарлар-дыр.

Николай Шойнакович биле Олимпиада Хертековна шагдан тура өшкү кадарып келген, а малчыннаандан бээр таптыгла 25 чыл болуп турар. Олар шээр малды 1000 чедир азырап, боттуң-даа хуу малының, күрүнениң-даа малының баш саны өзеринге улуг үлүг-хуузун киирип чоруур. Олар бо чылын 100 баш өшкүден 130 анайны камгалап ап, "Тыва Республиканың алдарлыг малчыны" хүндүлүг атка четкен-даа.

Олимпиада Хертековна өңнүү «Шын»-биле.

Кыштагда бажың, чунар-бажың, чылыг кажаалар-ла хөй. Ында кежээки үеде движок ачызы-биле электри чырыын кыпсыр кылдыр сывырындактарны кошкан.

Мурнакчы малчыннарның 2 кызы студентилеп турар. Малчыннар төрел-дөргүлү-биле кады демнешкеш, бода мал, чылгы малды база хаванны шаа-биле азырап өстүрүп турар. (Аалдың эр ээзи инээн, чылгызын кадарып чорда, орук ара аңаа ужуражып, чурукка тырттырып алыр аргалыг болдувус.)

Николай Шойнакович чылгызын, инээн кадарып чор.

Малчыннар кышка шыдаар шаа-биле белеткенип, 30 тонна сигенни дүжүрген. Ооң кадында каш чыл улаштыр хем кежир изиг оттуг чайлаандан ырак эвесте шөлге суланы, ак-тарааны тарып, багай эвес дүжүттү ап келген. Мал оолдаашкыны шала орайтадыр үш айдан эгелээр кылдыр кошкарларны салган. Ынчангаш кончуг бачым үелер февраль төнчүледир, март айда эгелээр. Мал өстүрүп кадарары дег бачым ишке демниг чорук улуг деткимче, ынчан Хертектериниң өг-бүлези дөргүл-төрелдери-биле кады малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыр дээш демниг туруптар.

Аалдың коданында ындамында хоюткулаштыр бир кезек үеде көңгүс ажыглавастай берген турган кажаа көржеңнерин чыып каан. Ооң-биле чунар-бажың чылыдыр одаарга, саадавас, магалыг. Кидис өгнүң суугузун база көржең одаарынга эптиг кылдыр туйбудан таарыштыр туткан. Ынчангаш малчыннар одаар чүүлге белен бергедешпейн турарлар. Ижер сугну "Сай-Хонаш" бүдүрүлгезиниң суг сөөртүр тракторлары кезек-кезек болгаш-ла эккеп турар. Бо айның эгезинде элээн хар чагган болгаш, мал-маган база суг талазы-биле ажырбайн турар.

Чойганмаа САТ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Ш.Д.ООРЖАК: “ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН”

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ындыг-даа болза Башкириянның сүмелеп турар дуржулгазын Федералдыг хурал сонуургап көргеш,ол езугаар кылыр дээр чүве болза, ам база бир модель үнүп кээр. Мээң бодап турарым-биле алырга,элээн хөй вариантылар бар. Бирээде,1999 чылда бистиң кылып турганывыс ышкаш депутаттар соңгудуп алыр, соңгудуп алган депутаттарның даргазы кожуунның улуг даргазы болур.Ол дарга чагырга даргазын керээ-биле (контракт) томуйлап каап болур. Ийиде, депутаттарның иштинден чагырга даргазын соңгуп ап болур.Үште, парламентиниң үстүкү палатазының, Чазак Даргазының үлүү (квотазын) езугаар акция хевирлиг шак бл депутаттарның аразынга кандидатураны база салырынга киржир эргелиг болу бээр бис. Ол база бир вариант-тыр. Мөңгүн-Тайгада кылып турары ышкаш. Дөртте, бир эвес референдумга чон шиитпирлээштиң 1999 чылда кылып турганывыс ышкаш ынчаар Чазак Даргазы депутаттарга бодунуң кандидатуразын киирер. Ындыг эргени чон бериптер чүве болза, ол база бир арга-дыр. Ынчангаш бо вариантыларны, аргаларны өөренип көөр бис, мону чурттуң-даа иштинге өөренип көрзе эки. Өске регионнар канчаар кылыр эвес, ону сонуургап көргештиң ынчаар кылыр апаар бис.

—Россияда төлээлекчи эргечагырганың реформазы база чоруп турар. Ынчаарга Тыва ышкаш регионнарның чонун дараазында айтырыг дүвүредип турар. Келир Күрүне Думазының соңгулдаларынга хөй санныг кежигүннерлиг Россия чергелиг политиктиг партиялар кол рольду ойнаар апаар деп, чугаа чоруп турар. Мынчап бааргa төлээлекчи эрге-чагырга төп черлерже шилчий бербес бе? Тыва ышкаш эвээш соңгукчуларлыг девискээрлер Күрүне Думазынга, Федерация Чөвүлелинге боттарывысты канчаар төлээлээр бис деп айтырыг тургустунуп келирдир. Маңаа хамаарыштыр тайылбырдан берип көрүңерем, Шериг-оол Дизижикович.

— Чоннуң чамдык кезиин дүвүредип турары шын-дыр ийин. Кайы-бир партия соңгулдаларга тиилеп алгаш,силерниң соңгукчуларыңар, кежигүннериңер эвээш, ынчангаш депутадыңар эртпейн барды дээр болза, канчаар бис. Мынчап бааргa Күрүне Думазынга депутат чок артып болур.Бо чылдың сентябрь айда Чазак хуралынга В.Путинниң чаа идип үндүрген саналдарынга хамаарыштыр чонга медеглелимге ол дугайында чугаалап турган мен. Бир эвес ынчап барза, Федерация Чөвүлелинге төлээлекчилерни эки көөрү чугула болуп турар. Президент В.Путин ону база чугаалады. Ындыг болганда колдуу-ла Шаймиевтиң идип үндүрген саналын деткип турар чорду. Ооң кол утказы Германияның моделин өттүнүп турар, ол ышкаш кылыр чүге дээрге чурттуң Конституциязын езугаар үстүкү палатаның чугаалажыр эң чугула тос айтырыы бар. Ол дээрге тайбың, дайын, бюджет болгаш өске-даа айтырыглар-дыр. Ындыг болганда губернаторларны, парламент даргаларын Федерация Чөвүлелинче эгидер деп турарын В.Путин чугаалааш, деткээн. Ындыг болган таварылгада ам канчаарыл? База катап дүн-хүн чок аңаа олуруп алыр бе, мында ажылды канчаарыл? Мында ажылды канчаарыл дээр болза, Германияның модели херек. Ол езугаар алгаш көөрге, мындыг. Чижээлээрге, Тыва-дыр, албан-биле кайы-бир Чазак кежигүнү сайыт орта доктаамал ажылдаар ужурлуг.Кажан бюджет айтырыглары көре берген соонда губернатор депутат иммунитеттиг (дээп болбас эргелиг) боор болгаш аңаа киржир эргелиг кылдыр хоойлу езугаар кылып каар. Парламентиниң талазындан бир депутат Федерация Чөвүлелинге доктаамал ажылдаар апаар.Чугула айтырыглар чугаалажыр болу бергенде, парламент даргазы орта киржир ужурлуг.

Германияның моделин езугаар алырга,доктаамал ажылдап турар Чазактың төлээлекчизи кижи губернаторнуң чөпшээрели чокка өскээр бадылап болбас. Парламентиниң төлээлекчизи бодунуң даргазының чөпшээрели чокка база шын эвес бадылаашкын кылбас. Олар боттарының девискээриниң эрге-ажыктарын камгалаар, ол дээш турж ур хүлээлгелиг. Федералдыг Хурал чогум кандыг хоойлуну хүлээп алырыл, ону амыдырал көргүзе бээр.

— Чоокта чаа Күрүне Чөвүлелиниң хуралынга киришкен болгай Силер. Бо болуп турар бүгү реформаларга, сөөлгү үеде тургустунуп келген айтырыгларга Федерация Чөвүлелиниң кежигүннериниң хамаарылгазы кандыг болуп турарыл? Сөөлгү хуралга кандыг кол-кол айтырыгларны чугаалашканыл?

— Сөөлгү хуралга политиктиг болгаш административтиг реформаларның, губернаторларны чаа езу-биле соңгуурунуң, чагырга даргаларының, Федерация Чөвүлелиниң, партия даңзызы-биле Күрүне Думазының соңгулдаларын эрттиреринiң дугайында болгаш өске-даа айтырыгларын чугаалашкан. Оон ыңай губернаторларның чуруму, оларның кандидатураларын канчаар депшидерин сайгарып көрген. Губернаторларның кандидатураларын депшидерде чоннуң, хөй-ниити организацияларның үнүн, девискээрде партия организацияларның характеристиказын барымдаалаарын чурумчуткан. Федералдыг округтарда РФ-тиң Президентизиниң төлээлекчилериниң, Президент Администрациязының ролюн бедидер дээн ышкаш чугула айтырыгларны база чугаалашкан. Бо дээрге кончуг чугула, солун айтырыглар болуп турар.

Россияга чүгле Күрүне эргечагырга органнарының ажылын экижидер эвес, ниити эрге-чагыргаларның бүгү талалыг ажылчорудулгазын чогумчударынче кичээнгейни хурал угландырган. Чугааның кол утказы болза чон дээш ажылдаар, чон мурнунга харыылаар, ажык- чарлыг болур, чоннуң эрге-ажыын камгалаар дугайында болган. Чон-даа, Президент-даа, депутаттар-даа шилээн кончуг төлептиг бүгү талазы-биле шыдаар кижилерни күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларын депшидеринче кол сагышты хуралга салган, чурттуң бурунгаар хөгжүлдези, чоннуң амыдыралының экижиири оон улуу-биле хамааржыр.

— Сөөлгү үеде чиигелделерни акша-биле төлеп эгелээн болгай, бистиң республиканың социал-экономиктиг байдалынга бо талазы-биле чедип алган чүүлүвүс чүл, Шериг-оол Дизижикович?

— В.В.Путинниң бо чугула хемчеглерин чүүлдүгзүнүп деткип турар бис. Эвээш эвес акшаны төптен эккеп турар,орулганы бодувус киирип ап турар бис. Бистиң бодувустуң орулгавыс барык 3 миллиард рубль четкен. Кол утка чүл дээрге социал камгалал талазы-биле кошкак, кээргенчиг инвалид, кырган-чөнүк кижилеривиске, хөй-ажы төлдүг өг-бүлелеривиске, бот иелеривиске акшаны чедирери болур. 10 ажыг миллиард рубльди тыпкаш, республика бюджедин кылып алдывыс. Өрттенген бажыңны хынап көөрүвүске, чүгле 8 кижи чуртталга субсидиязын алган болду. Кызыл хоорайже 49 ажыг миллион рубльди эрткен чылын чоруткан бис. Ол хөреңги ниити чуртталга бажыңнарында чурттап турар кээргенчиг кижилерге чүге четпейн барганыл?

Бис кончуг улуг ажылды кылдывыс. 110 хире хоойлуларны, программаларны болгаш доктаалдарны ажылдап кылгаш, парламентиже чоруттувус, ооң-биле дугуржуп алдывыс. Акша-биле төлээр чиигелделерни 27561 кижи алыр ужурлуг. Оларга январьда бээр 14,7 миллион рубльди Федералдыг төп шилчидип берген,ону чонга үлээн, ол дээш улус амырап турар. Чылыг, чырык өртээн олар төлеп эгелээн. Тывага хамааржыр дөрт категорияның хоочуннары бар, олар 16 муң ажыг кижи. Оларга бир айда 7 миллион ажыг рубльдиң чиигелделерин төлээр. Бис ол акшаны тыпкаш, хоойлуну белеткээш, парламентиге бадыладыры-биле чоруткан бис. Бо хүн ол акшаны төлеп шыдавайн турар чылдагаанывыс болза, ол хоойлуну ам-даа хүлээп албаан. Ону Чаа чылга чедир хүлээп аптар. Январь айның бирги чартыында хоочуннарга 7 миллион ажыг акшаны бээр бис. Чиигелделер дээш төлеп бээр төптен алыр акша чылда 220 миллион рубль, бистиң чылда чиигелдеге бээр 80 миллион акшавысты аңаа кадыптарывыска, 300 миллион рубль болур. Ынчангаш чон 3 катап хөй акшаны холга алыр апаар. Ооң кырынга бажың-балгат субсидиязын, уруглар пособиезин, пенсияны алыр. Оон аңгыда эм-таң алырынга чиигелделер база бар. Моон алырга чонга күрүне улуг дузаны чедирип турар, ону чөптүг ажыглаар, чарыгдаар ужурлуг бис.

—Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Шериг-оол Дизижикович.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың декабрь 28-те № 168 Чарлыын езугаар чурттуң камгаланыр аргазын быжыглаарынга ачы-хавыяазы болгаш ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **“Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы”** Хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының штавының оперативтиг дежурныйы **Владимир Абрамович ОЗЕРСКИЙГЕ** тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының **Хүндүлел бижии-биле**

Кызылдың шериг комиссариадының 1-ги салбырының начальнигиниң дузалакчызы **Улиния Яковлевна ГОРЕВАНЫ** шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың декабрь 28-те № 167 Чарлыын езугаар күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының **Хүндүлел бижии-биле** Мөңгүн-Тайга кожуунның чагырга даргазы **Алексей Кунгааевич ДОҢГАКТЫ** шаңнаан.

ХОВАР АҢНАРНЫ КАМГАЛААР

Декабрь 27-де ТР-ниң Чазааның бажыңының хуралдаар залынга бойдус курлавырларын ажыглаарының талазы-биле тускай эртемниглер “Алтай-Саян девискээриниң биологтуг хөй янзы онзагай талаларын камгалаарының талазы-биле бүгү делегей чергелиг төлевилелге хамаарыштыр” хуралды эрттирген.

ТР-ниң Бойдус-курлавыр ажыглалының талазы-биле яамының сайыды В.И.Каңзай даргалап эрттиргени ук хуралга чүгле Тываның эвес, кожавыс Красноярскиниң, Алтай крайның специалистери киришкен. “Республиканың девискээринде ховар арткан аң-мең, куштарны камгалаарының талазы-биле ТР-ниң Чазааның ап чорудуп турар хемчеглери” деп илеткелди ТР-ниң Бойдус-курлавыр ажыглалының талазы-биле яамының сайыдының оралакчызы И.И.Путинцев кылган. Ол республикада ховар арткан аң-мең, куштарга хамаарыштыр үндүрген ийи кызыл даштыг номнарны чыылганнарга көргүзүп тургаш, ТР-ниң Чазааның талазындан акшаландырыышкын болгаш ап чоруттунуп турар чаа хемчеглер дугайын илеткээн. Дараазында солун илеткелди кожавыс Алтай крайдан төлээ “Архар” деп хөй-ниити организацияның директору Михаил Юрьевич Пальцын кылган. Ол тыва аңныыр инспекциязының киржилгези-биле Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга девискээрлеринде аргар, ирбиш дээн ышкаш ховартаан аңнарның байдалын шинчилээн экспедицияның декабрь 3-тен 27-ге чедир чоруткан ажылының түннелдериниң дугайын онза сонуургал-биле чыылганнарга дыңнаткан. Ховар аңнарның езулуг турлагжыыр черлери ол дээрзин онзалап демдеглээн. Ол черлерни аалчы хөлчок эки билир, хемнер, даглар аттарын чазыг чок адаар болду. Ол чорааш, бир төтчеглекчини тутканын, көдээ чоннуң амыдыралында берге чамдык байдалдардан аңнаар кижилерниң көвүдеп турарын улуг дүвүрел-биле чугаалаан.

Ховар арткан аңнарны камгалаары чүгле бистиң боттарывыстан хамааржыр, төрээн черивиске, ында чурттап турар черлик, азырал амытаннарга ынак болурвустан бойдузувус чараш болуп артар.

Борис ОНДАР.

ПЕНСИОНЕРЛЕРНИҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА

Россияның Пенсионерлер эвилелиниң Кызыл кожуунда салбырын тургузар эгелээшкин бөлүүн 12 кижи составтыг тургускан.Ооң сорулгазы—пенсионерлерниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаары, оларның социал болгаш амыдырал хандырылга айтырыгларын шиитпирлээри, пенсия реформазын боттандырарынга идепкейлиг киржири болгаш өске-даа айтырыглар.

РПФ-тиң специалистери-биле кады октябрь, ноябрь айларда кожуунның 8 сумузунга үнүүшкүннерни организастаан болгаш хуралдарны эрттирген, аңаа 250 пенсионер киришкен.Тус чер салбырларының доктаамал ажылдаар 48 кежигүнүн соңгаан. Олар амыдыралчы идепкейлиг туруштуг, хүндүткелдиг кижилер: Зоя Болдук (Баян-Кол суур), Окумей Сарыглар (Шамбалыг суур), Федосья Оюн (Кур-Чер суур), Галина Данзырын (Кара-Хаак суур), Шилек Дилгижек (Сукпак суур) болгаш өскелер-даа бооп турар. Пенсионерлерниң салбырын тургузарынга Шамбалыг, Элегес-Аксы, Черби, Кара-Хаак болгаш өске-даа сумуларның даргалары организастыг дузаны каткан.

Пенсионерлерниң кожуун салбырының кежигүннери декабрь айда Беслан хоорайга болган коргунчуг үүлгедиишкинни буруу шаап, качыгдаанарга тураскаал композициязын тургузарынга акша-хөреңги чыырының акциязын эрттирген.Ол болуушкунга кожуунның 1065 пенсионери киришкен. Кур-Чер суурнуң пенсионерлери 1550 рубльди, кара-хаакчылар –1453 рубльди, Сукпак суурнуң хоочуннары — 1277, Элегес-Аксының пенсионерлери—994 рубльди киирген.Бүгү кожуунның пенсионерлери 9048 рубльди киирген.

Акша чыылдазынга киришкен бүгү пенсионерлерниң дугурушканын езугаар чыгган акшаның чартык кезиин Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунга болган өртке качыгдаанарга дузаламчы кылдыр шилчидерин шиитпирлээн.

Амгы үеде Россияның Пенсионерлер эвилелиниң кежигүнүнге кирер күзелдиг пенсионерлерниң билдириишкиннерин хүлээп алыры уламчылап турар.Бо ажылды чорудары-биле РФ-тиң Пенсия фондузунуң Кызыл хоорайда эргелелиниң турар бажыңының бирги каъдында өрээлди үзүп берген. РПФ-тиң эргелели методиктиг болгаш организастыг дузаны кадып турар. Пенсионерлер эвилелиниң кожуун салбырының кежигүннери бүгү сумуларга үнүүшкүннүг хүлээп алыышкыннарны организастаар.

2005 чаа чылда кожуунның бүгү пенсионерлеринге аарыг-аржык чок, чаагай чурттаарын,боттарын чааскаанзыратпазын күзедим.

Хөктүг-оол ХОВАЛЫГ,
Кызыл кожуунда пенсионерлерниң хөй-ниити организациязының даргазы.

Чугула интервью

ОНЗА СОРУЛГАЛЫГ ХООЙЛУ

Декабрь 17-ден тура губернаторларны томуйлаарының дугайында федералдыг хоойлу кцштцг болуп кирген: удавас келир 2005 чылда чурттуң Президентизи бодунуң шиитпири-биле регионнарның баштыңнарын солуур арга-шинектиг апаар. Путинниң саналын хөйге чарлаан цеден бээр ук болуушкун янзы-бцрц дидир-дидирлерни болгаш догааштырыгларны болдурбушаан хевээр. Бцрцн эргелериниң хуусаазы 2005 чылдан орай цеде доостур губернаторларны албан-дужаалындан чайладыр бе? Хоойлуда федерация субъектилериниң баштыңнарының эки туразы-биле халажылгазы деп чццлдц канчаар билзе экил — шынап-ла, эки туразы бе азы дуюкаа "ыйыдыышкын" бе? Хоойлунуң мындыг чергелиг "балалчак талаларының" дугайында чугааны бистиң корреспондентивис Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу ***Дандар Дандар-оолович ООРЖАК****-биле чоруткан.*

— Күрүне Думазы күрүненің политиктиг климадын көскүзү-биле өскертип турар "Россия Федерациязының субъектилеринде күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлуга өскерилгелер киирериниң дугайында" Федералдыг хоойлуну хүлээп алган болгай. Көскү өскерилгелерниң чогум ужур-утказы үдел?

— Өскерилгелерниң кол ужур-утказы – регионалдыг эрге-чагырганы хевирлеп тургузарының чаа чуруму. Билир-ле болгай силер, ам регионнарның баштыңнарын бүгү-ниити бадылаашкын-биле соңгуур эвес, а чурттуң Президентизи томуйлаар апаар. Ону шуут-ла дорт томуйлаашкын деп адаары база болдунмас. Чүге дизе Президент чүгле РФ-тиң субъектизиниң дээди албан-дужаалдыг кижизиниң кандидатуразын саналдап киирер, а ону регионалдыг хоойлужудулга хуралы бадылаар, бистиң таварылгавыста — Улуг Хурал, кандидатураның талазы-биле бадылаашкынны ооң ийи палаталарынга чорудар. Ындыг болзажок томуйлаашкын чорудулгазынга кол рольду тус черниң парламентилери эвес, а Кремль ойнаары чугаажок болбайн аан. Кандидаттарның шилилгези баштай РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзиниң деңнелинге эгелээр, ол регионалдыг элита-биле база тус черниң политиктиг шимчээшкиннери-биле сүмележиишкиннерниң соонда Кремльдиң Администрациязының удуртукчузунга ийиден эвээш эвес кандидаттың талазы-биле бодунуң санал-оналын киирер, сөөлүндээзи, бодунуң ээлчээнде, ук кандидаттарга хамаарышкан документилерни чурттуң Президентизинге киирер, ол-ла харын төнчү шиитпирни хүлээп алыр. Чогум ооң соонда-ла харын кандидатты регионалдыг парламентиге саналдаарының чорудулгазы эгелээр. Регионалдыг парламент Президентиниң кандидатуразын ийи удаа хүлээп албас эргелиг. Кандидатураны дагын катап хүлээп албаанда күрүне баштыңы оппозисчи парламентини тарадыр болгаш бодунуң чарлыы-биле регионнуң удуртукчузун томуйлаар эргелиг.

Хоойлу, шынап-ла, хувискаалчы утка-шынарлыг болгаш политиктиг климатты, силерниң чугаалааныңар ышкаш көскүзү-биле эвес, а үндезини-биле өскертип турар. Дыка хөй кижилер, ылаңгыя либералдыг сеткил-хөөннүг политиктер, харын-даа Путинни демократияның болгаш федерализмниң принциптеринден аткаарлаанынга, унитарлыг күрүнени тургузар күзелдиинге буруудаткан. Бир талазында, оларныы шын-даа болуп чадавас: Кремль, шынап-ла, херек кырында эрге-чагырганың шыңгыы вертикалын тургузуп эгелээн, бо талазы-биле Россия европейжи болгаш америк хевирниң демократиязының майыктарындан озалааш турар. А ол майыктар чүден-даа дээре, ындыг болганда ону хоолгалаар ужурлуг бис деп кым чугаалааныл ынчаш? Демократия дээрге хүлээп алырга-ла дораан-на ажылдап эгелээр дүрүмнер чыындызы эвес-ле болгай. Демги-ле Америка бодунуң демократиязын ийи чүс чыл ажыг үе дургузунда тургузуп келген, Европаның дугайында чугаалаандаа херээ чок. Ындыг болганда маңаа хамаарыштыр мээң быжыг үзел-бодалым мындыг: демократия дээрге дүрүмнер чыындызы эвес, а хамааты ниитилелдиң кызып чыткаш чедип алганы байдалы, амыдыралдың тодаргай үеча-дазында кижи амытанның шиңгээдип алганы арга-дуржулгазынга дөмей дээди философчу хемчээл-дир. Ону айтыышкын-биле-даа киирип болбас, кожазындан чээп-даа шыдавас, ону чүгле кызып чыткаш, чедип алыр апаар.

— Чаа хоойлу күштүг болуп кирери билек, «сарыг» парлалганың төлээлери Ш.Ооржакты удавас халап кааптар деп бижип, харындаа республиканың дээди албан-дужаалынга болур-болбас кандидаттарны адап эгелээннер. Херек кырында байдал кандыг янзылыгыл?

— Мээң үзел-бодалым чаа хоойлудан чүгле республиканың амгы баштыңын халаар база ооң албан-дужаалынче боду кордаар арга-шинекти көрүп турар кижилерни чөгендирер чадавас. Көөрге-ле чайлыг херек ышкаш, а шынында оранчокта ындыг эвес болдур ийин. Эрге-чагырганың бо бүгү реформазын Путин федерацияның шупту 89 регионунда амгы удуртукчуларны солууру-биле доюлдуруп эгелээн деп бодаар чүве болза, ол кончуг улуг частырыг-дыр. Мындыг чөгенчиг сорулганың ужун хамыкты доюлдурган херээ-даа чок турган. Бо хоойлу чокта безин, херек аларза, кандыг-даа регионну бодунга чагырып алыр арга-шинек Кремльде кажанда-даа турган болгаш амдаа бар. Реформаларның сорулгалары ханы болгаш ооң хемчээли улуг, ооң бодаралы, мен бодаарымга, политиктиг азы өскебир чылдагаан-дөстүг эвес, а экономиктиг үндезиннер-биле холбашкан. Кысказы-биле чугаалаарга, Президент Россияның көдүрлүүшкүнде турар байдалындан, таарымчалыг социал-экономиктиг байдалдан бурунгаар шеле чүткүүрү-биле болдунар-ла чүүлдерни долузу-биле алыр деп шиитпирлеп алган. Янзы-бүрү чурттар аңгы-аңгы чылдарда бо сорулганы бодунуу-биле тустузунда шиитпирлеп келгеннер. Япон хуулгаазынның үндезинтаваанда дайын соондааның салгалынга онаашкан кончуг аарберге социал шылгалдалар, ажыы-биле чугаалаарга, аш-чут чылдар, ынчан кижилер сагыштыы-биле орта аштанып-чемненмейн, акша-хөреңгини аныяктарның өөредилгезинче болгаш бедик технологияларже углаарын күрүнеге чөпшээрээн турганнар. Аңаа көөрде Россия шала чымчак, кээргелдиг майыкты шилип алган. Кол идегелди кижиниң тынныг артар арга-шинээниң өй-кызыгаарынче эвес, а эрге-чагырганы шимченгир болгаш үре-түннелдиг кылдыр кылыры-биле эргелеп-башкарылга адырында эде тургустунуушкунче углаан.

Бүгү деңнелдиң эргелеп-башкарыкчы структуралары – саңхөө структураларындан эгелээш политиктиг структураларга чедир, федералдыг структуралардан көдээниң структураларынга чедир силгиишкинге таварышкан. Ол бүгүнүң кайы хире дес-дараалаштыр боттанып турганын ийи-үш чыл аткаар хая көрүпкеш-ле, эскерип болур. 2000-2001 чылдар – хоойлужудулганың чаартылгазы, эрге-чагырганың болгаш экономиканың тургустунган системазының деңнелдериниң аайы-биле бүрүн эргелерни аңгылааны, чаңгыс аай эрге-хоойлу делгемин тургусканы, норма-чижектерни хостуг салганы болгаш чурумчутканы, ындыг үүл улуг болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдезин чиигеткен. 2002-2003 чылдар – административтиг реформаның эгези, чигей алырга, күрүненің акша-хөреңгилеринден эвээш чарыгдалдыг, ындыг-даа бол, бизнестиң хөгжүлдезин эргелеп, чагырыкчы элитаның эвес, а күрүненің эрге-ажыктарынче углап турар шак ындыг эргелеп-башкарыкчы корпусту тургузарының оралдажыышкыннары. Бо-ла одуругга күш ведомстволарының коррупция-биле болгаш үндүрүг хажыдыышкыннары-биле демиселиниң идепкейжээни, саң-хөө-үлетпүр бөлүктерин болгаш компанияларны долгандыр, демги-ле "ЮКОС-ту"-даа долгандыр дижик, шимээннинг болуушкуннар база хамааржыр. Алызындан алыр чүве болза, "ЮКОС-тың" херээ – ол дээрге чүгле олигархтарга эвес, а ажык-кончаа сүргеш, олар-биле чыпшынчыр тутчу берген күрүне структуларынга болгаш бедик албан-дужаалдыг кижилерге согуг-дур.

2004 чылдың болуушкуннары билдингир. Бирээде, ол дээрге чиигелделер системазының реформазы-дыр. Маңаа чурумну тудуп тургаш, күрүне, бир талазында, учетка ап чадап кааны чиигелделерниң эрги системазындан, а ооң-биле кады бюджет акша-хөреңгилериниң төтчеглээшкининден база оорлаашкынындан адырлып алган, бүгү чуртка хамаарыштыр алырга, ол дээрге миллиард-миллиард рубль-дир. Өске талазында, езулуг чиигелделер алыр эргелиг кижилерни магадылаттынган компенсациялар-биле хандырган. Социал адырда киирген чаартылгалар, ооң иштинде келир чылда көрдүнген шалың акшазының адаккы хемчээлиниң өзүлдези база, шеле чүткүүшкүнге белеткелдиң эскиди-дир.

Адактың соонда бистиң чугаавыстың эгезин салган эрге-чагырганың бүгү вертикалының реформазы. 90 чылдарның эгезинде кол нуруузунда анархияга дөмейлешкек ельцинчи демократияның чалгыынга тургустунган эргелеп-башкарылганың институду база ооң механизмнери туюлунга киир эргижирээн. Эгезинде-ле олар ындыг-ла кончуг үре-түннел чок турганнар. Демократия деп адаар эрткен-барган 13 чылдарның дургузунда чүнү көрбедивис дээр. Чаңгыс Кашин безин кайы хире болчук. Сөс кырында чугаалаарга, эрге-чагырганың реформазының дугайында айтырыг дүүн-даа, бөгүн-даа тургустунуп келбээн. А бөгүн шиитпирлиг болгаш, бодавыже, үр үениң шилчилгезинге белеткенип тургаш, ону орайтаткан ажыы чок болуп келген, чүге дизе ылап-ла күрүне менеджментизинге ол бүгү дээш харыысалга онаажып турар. Тывалар "эки чылгычының аъды чүгүрүк" деп чугаалажыр. Мында база шак ындыг.

Ындыг болзажок база катап катаптап каайн, реформа дээрге бүгү губернаторлар корпузун бүрүү-биле чаа кижилер-биле солуур дивээни-дир. Кайын-на Кремль арга-дуржулгалыг эргелеп-башкарыкчы кадрларын кайы хамаанчокка төтчеглей бээр чүве деп. Ылаңгыя Тыва ышкаш, экономиктиг-даа, политиктиг-даа талазы-биле нарын болгаш бир тускайлаң регионнарга хамаарыштыр.

Республиканың амгы баштыңының халажылгазынга хамаарышкан чугааларга холбаштыр чүнү сөглеп болурул... Ындыг көъп чугааларны хүннүң-даңның чыгыы хөрлээледип тур ышкажыл. Ельцин эрге-чагыргадан чоруй бааргa – а-хайт, ам удавас бистиин "чорудуптар" дижип турду. Путин күрүне баштай бээрге – ам, шынап-ла, Ооржактың хадыыр үези келген деп турдулар. Сибирь федералдыг округка Драчевскийни томуйлап кааргa – ол-ла-дыр, бо кижиң Ооржакты чиптер эвеспе деп келдилер. Республиканың иштики херектер сайыды кылдыр Аренинни чорудуптарга – че, бодаа кижи Ооржакты кыңчыктырбазы, кинчилээри-биле келген дижип турдулар. Ам чүл ынчаш? Чок, мен бистиң аравыста чүвени өттүр көөр мен дээр кижилерге бүзүревес мен. Хамык ужур оларның алдагдап, чазып турарындаа эвес. Хамык ужур ол "өттүр көрүүшкүннерни" кол кезиинде удуп-даа чыткаш, эрге-чагырганы рульдап турар кылдыр сагыштаар кижилерниң төлеп берип турарында.

— Хоойлуда регионнар баштыңнары боттарының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадып болур эргелиг деп айыткан болгай. Бистиң республикавыстың баштыңы ол эргени ажыглаар бе азы арткан хуусаазын төндүр ажылдаар бе?

— Солун айтырыг-дыр. Ынчалза-даа мен Шериг-оол Дизижиковичиниң адындан харыылап шыдавас мен. Кара угаан-биле алыр чүве болза, силернии шын, республиканың баштыңы бодунга бүзүрелдиң дугайында айтырыгны Президентиниң мурнунга тургускаш, бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадып-даа, албан-дужаалын хуусаа төнгүжеге ээлеп-даа болур. Бир эвес ооң халажылгазын Президент боду эгелейле бербес болза. Ындыг-даа бол ындыг чергелиг эгелээшкинге кончуг шыңгыы барымдаалар херек дээрзин билип-ле тур боор силер. Бодум хуумда ындыг барымдааларны амдыы дээрезинде көрбейн тур мен.

— Президентиниң кандидатуразын хүлээп көрбес аргалыг болганынга оппозиция амырап ханмайн турар. Удур туржуушкун туруп болгу дег таварылгада мындыг чүүл республика парламентизин тарадырынга чедире бербес бе?

— Ылап-ла амырап ханмайн турар улустар бар чүве бе? Ажыыбиле чугаалаарга, чүү дээш амыраар ужурлуун билбейн тур мен. Бир эвес бистиң депутаттарывыс, шынап-ла, чурттуң Президентизибиле моңнажырын даап бодап, ооң кандидаттарын кыдыынче чууй идерин семеп турар чүве болза, бир-ле болза олар бүтпейн барган политиктер-дир, чок-ла болза анаа-ла харыысалга чок кижилердир. База катап катаптаайн: регионнарның баштыңнарын томуйлаарының чаа чурумунда чугаа херек кырында шыңгыы эрге-чагырга вертикалын шыңгыы аргалар-биле тургузарының дугайында чоруп турар. Регионалдыг хоойлу бодарадыкчыларынга чижилге чок кандидатты саналдап киирерин чугаалаарга-ла, четчир. Ийе, ук хоойлуда чурттуң Президентизи парламентарийжилерниң шииткелинге губернаторнуң албан-дужаалынга кандидатураларны ийи удаа киирип болурун көрүп каан, ооң-биле сула чаңнаашкыннар төнген. А ооң соонда хүлээп көрбээн азы шиитпир үндүрбээн таварылгада парламентини тарадыр. Ол-ла-дыр. Чилиинче киир ханылаар чүве болза, маргыжыг азы ультиматум туржук, кандидатураның сайгаржып чугаалажыышкынын безин болдурбас. Хоойлуну Күрдумага хүлээп ап турар үе-чадада регионалдыг парламентилер аңаа оода-чадаарда кандидат бодунуң хөделиишкиннериниң программазын киирген турар ужурлуун айтып турар пунктуну немээрин дилээннер. Ынчалза-даа Дума ону киирген ажыы чок деп көрген.

Мен бодаарымга, президентбиле моңнажыр арга-шинекке холбаштыр депутаттарның амыраашкыны оларның күүсекчи эрге-чагырга системазында шиитпирлерни канчаар хүлээп ап турарын шуут-ла билбезинден үнүп турар хире. Путинниң кандыг-даа шиитпири – ол дээрге ооң бодунуң амы-хууда, оон туржук ооң дузалакчыларының бөлүүнүң аагы, могадыы эвес-ле болгай. Мында чугаа кандыг-бир тодаргай кижиниң дугайында эвес, а эрге-чагырганың бо таварылгада – президентиниң эрге-чагыргазының институдунуң дугайында. Президентиниң чарлык бүрүзү дээрге-ле янзы-бүрү эксперттерниң чүзүндаа арттырбайн хынап каапканы, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга уржуктарның болгаш перспективаларның анализи-биле быжыглаттынган хөй-хөй ведомстволарның болгаш специалистерниң ажылының түннели-дир. Ындыг болганда Кремль кайдачүде регионалдыг парламентарийжилерниң удур туржуушкунундан корга бээр, ынчангаш оларның сеткилинге таарышпаан кандидатты өскезинге солуй бээр деп бодаары — анаа-ла-бир каттырынчыг чүүл-дүр.

Кандидаттарга хамаарыштыр регоннар-биле сүмележиишкиннер чоруттунары чугаажок. Ыяап-ла парламентилер-биле эвес болбайн аан – кым-биле база канчаар сүмележири президентиниң шилиир эргези-дир. Чаа чурумну киирериниң мурнунда безин регионнарның баштыңнарын соңгуур турган үеде шак мындыг сүмележиглер, ажык эвес хевирлиг бол, турганы ам кымгадаа чажыт эвес. Ынчалза-даа чаңгыс-ла чүүл чарт билдинген турар ужурлуг: федерация субъектизинде дээди албан-дужаалче чүгле Кремльге долузубиле тааржып турар кижини томуйлаар.

Ю.НИКИТИН.

Ак-Довурак хоорай чагыргазында

КЫШ – УЛУГ ШЫЛГАЛДА

Эрткен неделяда бистиң корреспондентилеривис Барыын-Хемчик кожуунга сургакчылап чедип чораан. Оларның бирээзи Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Владимир Сагаанович Монгуш-биле ужурашкаш, каш айтырыгларга харыылап бээрин дилээн. Оларның аразынга болган чугааны мооң адаанда парладывыс.

— Хоорай башкылары ажыл соксадыышкыны организастап турар-дыр, Владимир Сагаанович, ол чүге ындыг болганы ол? Кандыг хемчеглер алдынганыл? Аңаа хамаарыштыр тайылбырдан берип көрүңерем.

— Ажыл соксадыышкыны кылырда-даа, хоойлу езугаар бүгү чүүлдерни сагыыр ужурлуг, баш бурунгаар дугуржулга, чөпшээрелди алган турар ужурлуг. Чүге мындыг байдал тургустунуп келгенил дээрге, башкыларның акша-шалыңы саадаанындан мындыг байдал тургустунуп келген чүве-дир. Он айның шалыңының чартык-чамдыызы болган. Шалың фондузунуң камгалаттынганы-биле алыр ужурлуг турган акшаны шуптузун башкылар алган, харын-даа артыкка чарыгдаан болуп турар. 5 млн. 155 муң камгалаттынган турган болза, 379 муң рубльди школалар ажыр чарыгдаан болуп турар. Хоорайның дөрт школазы катай 990 хире муң рубльдиң кайнаар чарыгдаттынганын боттары иштинге сайгаржыр турбуже, кайы-бир буруулуг кижи дилеп, ажыл соксадыышкыны организастап турары канчап-даа таарышпас чүүл ышкажыл. Декабрь 18-19-та Кызыл чедип, чогуур черлерге санажылгаларны кылдыртым, ол-ла сантүннер үнүп келир чорду. Экономистер сайгарып үндүрүп келди. Директорлар боттары база хуралдап турган болду. Чазакчагыргага четчип тургаш, акшаны алдывыс. Бөгүн, даарта башкылар шалыңын алыр улус бо. Артыкка чарыгдап турган акша-төгерик кайнаар кирип турганын ам сайгыржыр апаар.

— Школалар база чурттала бажыңнары дыка соок, чүге ындыгыл?

— Чаңгыс котел ажылдап тур, бир эвес ийи котел одап турган болза, чылыг болур ийик. Хөмүр чок улус-тур бис ийин. Хөмүр садып алыр акша чок. Хөмүр-даш разрезинге ам безин 7 млн. хире рубль өрелиг бис. Транспорт чарыгдалдары дээш база өрелиг бис. Бо Кызыл кирип чорааш, 4 млн. рубльди чугаалажып алдым, ам келирге-ле, хөмүр садар бис. Чаңгыс хонукта безин 120 тонна хөмүр негеттинер. Үш котел белен, септеп кылдынган. Ам чүгле хөмүр херек. Чылыг-энергия цеги база орта ажылдавас. Чонда өре дээрге эмгежок. Бюджет организациялары январныын безин төлепкен, а чурттакчы чон электроэнергия дээш, бажың-балгат хөлезини дээш төлевирде өрези эмгежок болуп артпышаан. Соок моон күштелир болза, бергедээрле боор бис. Кыш – улуг шылгалда-дыр ийин харын. Ынчалза-даа акша келирге-ле, хөмүрже киирер бис.

— Корум-чурум талазыбиле хоорайда байдал дыка берге. Имир дүжерге-ле, улус-чоннуң барбазын-даа ушта соп аппаар деп турардыр, Владимир Сагаанович.

— Ындыг ийи-чаңгыс таварылгалар турган-даа чадавас, хөй чурттакчылыг хоорайда кандыг кижилерни чок дээр. Чогум улуг чурум үрээшкиннери болбайн тур ийин. Милиция ажылдакчылары дүн-хүн дивейн, кызымаккай ажылдап турар оолдар бо. Машина-техниказы-даа ажырбас. Организациялар аайы-биле дежурныйлаар графикти база тургускан. Чамдык коллективтер ону кичээнгейге албайн турары, ол тургустунган графикти үреп турары хараданчыг. Ынчангаш бо хүннерде одаар хөмүр талазы-биле байдал берге турда, ол-бо аварияларны болдурбазы-биле улусчу дружиналарның ажылын күштелдирер бис. График үскен коллективтерниң удуртукчуларын шыңгыызы-биле хемчээр апаар.

— Телефон харылзаазы силерниинде дыка-ла багайдыр аа. Дүүнден бээр кайнаар-даа телефоннааш чадаштывыс.

— Харылзаа, шынап-ла, санчок чер бо. Аргажок эрги станциядыр ийин. Септээр-селиир-даа арга чок станция ыйнаан бо. Телефон долгааарга, та канчаар коштунуп турары ындыг чүве ийик, каш-даа кижи катчы берген боордур. Чаа станция дугайында айтырыгны ийи-үш чыл бурунгаар-ла тургузуп келдивис. Ол болу бээр болза, амыраар улус-тур бис ийин.

— "Тыва даг-дүгү" комбинаттың байдалы кандыгыл?

—Ооң мурнунда чылдарда хагдынарының дугайында айтырыглар тургустунуп турган болза, ам ындыг эвес, комбинат кыжын безин турбайн тур. Саадаашкынныг-даа болза, ажылчыннар акша-төгериин ап турар-дыр. "Тыва даг-дүгү тудуг" тудуг эргелели база бодунуң баазазын черле салбаан. АТБ база ол-ла хевээр ажылдап турар. Орук чериниң ажылы багай эвес, харын-даа шаннал-даа алдылар. Хлеб заводу, садыг төвү ажылдап турар. Бизнес сайзырап турар хоорай бо. Хоорай бюджединче орулга киирип турар черлер, сайгарлыкчылар-даа бар. Өске черлерде ышкаш хуужуттунуп азы садыпкан организациялар бистиинде чок. Ынчангаш арендага берипкеш, орулга киирип ап турар черлеривис-даа арбын.

— Ясли-садтар база культура, спорт албан черлери кайы хире ажылдап турарыл?

— Хоорайда 6 ясли-сад бар. Шуптузунуң материал-техниктиг баазазы эки. Ясли-сад дээш оочурда кижилерниң саны эмгежок. Ынчангаш чоокта 60 олутту немей ажыттывыс. Школа, садиктерниң капитал септелгези кылдынган. Культура ордузу биле спорткомплекс база септеттинген. Дериг-херекселдерни немей садып бердивис. Сес спортзал бар хоорай-дыр бо. Аныяктар төвүн ажыдып бердивис. Ынчангаш спорт талазы-биле көргүзүглеривис экижээн.

— 40 харлаан юбилейин хоорай кайы хире эрттиргенил?

— Эки эрткен деп санап турар бис. Хөй-хөй кижилер алдарлыг аттарны, хүндүлүг бижиктерни алды.Аалчылар-даа арбын болду. 5 автомашинаны белекке алдывыс. Өске-даа белек-селек талазы-биле хомудал чок болдувус. Хоорай боду-даа каракка көзүлдүр чаагайжыттынып, арыг-силиг апарганын келген аалчыларывыс демдеглеп турду. Бо бүгүге үлүүн киириштирип ажылдаан хоорай чагыргазының болгаш өске-даа албан черлериниң удуртукчуларының, ылаңгыя аныяк удуртукчуларның, кызымаккай ажылын демдеглевес аргажок. Кадрлар талазы-биле хоорайывыс четчелеттинген. Ам кол сорулгавыс – кышты чарыгдал, түрегдел чок ажып эртери.

— Солун чагыдылгазының талазы-биле чыл санында силерниң хоорайның байдалы дыка багай болуп келген. Келир үевис, тыва нациявыс, төрээн дылывыс дээш, салгалдарывыска езучаңчылдарывысты дамчыдып арттырар дээш сагыш човап чоруур кижи бүрүзү амыдыралдан чыда кагбас дизе, солун-сеткүүлдүг оргу дег. Чүгле башкыларның санын безин алыр болза, 4 школада чеже кижи бар деп. Ылаңгыя "Шын" солун чылды өттүр Ак-Довуракты черле хомудал чокка чырыдып келдивис.

— Ындыг, орта чөпшээрежир бис. Ажыл-агый, культура, спорт – шуптузун чырыдып келгени шын болгай. Чагыдылга талазы-биле, шынап-ла, ажыл чедир чоруттунмайн турарын миннир апаар бис. Удуртукчулар хуралынга ол айтырыгны катап көдүрүп, кичээнгейге алырын чугаалажыр мен. Ынчан байдал черле өскерлир боор.

— "Шынның" корреспондентилери хоорайга сургакчылап чоруп турар хүннеривисте школа башкылары акша-шалыңын, шынап-ла, алдылар. Коллективтер боттары ажыл-агыйжы хуралдарны эрттирип турарын эскердивис. Ук сайгарылгага хөй чүүлдер илерээни билдингир: удуртукчуларның, ылаңгыя администрация, директорларның буруузу-биле акша чарыгдалдарында четпестер, хажыдыышкыннар илереп турар. Моон соңгаар ындыг хажыдыышкыннар турбазы-биле коллективтер шыңгыы түннелден үндүрер ужурлуг. Удуртукчуларның кошкак ажылын эскерип тура-ла, коллектив, башкылар ыыт чок, көрбээчеңнеп, билбээчеңнеп чоруп турарга мындыг-дыр, акша-шалың үезинде үнместеп, саадаашкыннар ала-чайгаар-ла тыптып келир. Хоорайның улус өөредилге эргелекчизинде бо хүннерде чаа ажылдакчыны томуйлаан. Аныяк удуртукчу өөредилге талазы-биле бүгү-ле четпестерни тодарадып, чогуур хемчеглерни алыр боор дээрзинге идегеп, кылдынган тодаргай ажылдарны моон соңгаар-даа сонуургай бээривис билдингир.

Соок хүннер келген. Бир эвес хоорай чагырыкчызының аазап турары хөмүр садып алдынмас чүве болза, ак-довуракчылар бергедээр. Декабрь 25-26 хүннеринде соок дээш санэпидстанцияның ажылдакчылары школаларны хаапкан турду. Чаа чылдың елкаларын безин эрттирер-эрттирбези ажык айтырыг бооп арткан турган. Хоорай чагыргазы бүгү хемчеглерни ап тургаш, чурттакчыларны, албан организацияларны чылыг-биле хандырарын чедип алыры эң чугула айтырыг бооп артпышаан.

Светлана БАЛЧЫР.

Хөй-ниитичи шимчээшкин

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ ЧЕДИП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

Эрткен айда Кемерово хоорайга "Сибирьниң Улусчу Собору" деп Девискээрлер аразында хөй-ниитичи шимчээшкинниң 5-ки съездизи болуп эрткен. Аңаа Сибирьниң 14 регионундан 147 делегат киришкен. Ук съездиге "Хамааты ниитилел болгаш эрге-чагырга: социал эштежилгени сайзырадыры" деп айтырыгны чугаалашкан. Тываны 3 делегат төлээлеп четкен.

Бөгүн бистиң мурнувуста турар күрүненин чаңгыс аай чоруун кадагалаары, айыыл чок чорукту хандырары, экономиктиг болгаш политиктиг турум чорукту быжыглаары, чоннуң социал амыдыралының деңнелин бедидери дээн чижектиг сорулгаларны боттандырарынга Соборнуң ажылы бичии эвес рольду ойнаар дээрзин Кемерово облазының губернатору Аман Тулеев съездини ажыткаш, демдеглээн.

Сибирьниң Улусчу Соборунуң идепкейлиг ажыл-чорудулгазы, быжыг туружу, демнежиринге белени, чурттуң эрге-чагыргазыбиле сырый кады ажылдажылгазы чоннуң хамааты харыысалгазын бедидеринге ужур-дузалыг болуп турарын РФ-тиң Президентизиниң Сибирьде бүрүн эргелиг төлээзиниң дузалакчызы А.А. Суриков айыткан. Сибирь улуг девискээрлиг, байлак курлавырларлыг, ынчангаш ону кадагалаарын болгаш улам өстүрүп байыдарын сайгарлыкчы чорук, эртем болгаш чогаадыкчы интеллигенция, хөй-ниити организациялары долузу-биле медереп билип, ол харыысалгалыг ажылды дагдынып алыры күзенчиг.

Кемерово облазының губернаторунуң оралакчызы И.А. Свиридова экономиктиг хөгжүлдени чоннуң сонуургалдарын херекке албайн тургаш, чедип алыры болдунмас дээрзин чугаалааш, областың арга-дуржулгазы-биле үлешкен. Областың администрациязы Улусчу депутаттар чөвүлели-биле сырый кады ажылдажылганы доктаамал чорудуп, профэвилелдер, бүдүрүлгелер болгаш сайгарлыкчыларның санал-онаалын кичээнгейге ап, кайы-даа талага ажыктыг түннелдерни үндүрер дээш ажылдап турар. Ооң-биле чергелештир областа шалың акшазын үлеп бээр хуусааларын болгаш ону чорудуп турарын контрольдаар комиссияны тургускаш, хажыдыышкынныг таварылгаларны илередип, чогуур хемчеглерни ап турар. Ийи чыл дургузунда ук комиссия 40 катап хуралдаан.

Ооң кадында "бизнес – эрге-чагырга – чон" деп угланыышкынны билдилиг ажыглап турары бодунуң үре-түннелин берип эгелээн. Ортумак болгаш биче бизнес-биле эштежилге хоорайның чаагайжыдылгазында тодазыбиле көстүп турар. Национал экономиканың 80 хуузу хуу секторда туттунуп турар болганда, сайгарлыкчы ниитилелдиң социал хамаарылгазын бедидери – регионнуң хөгжүлдезиниң кол сонуургалдарының бирээзи болуп турар.

Съездиге эрге-чагыргага бүзүрел дугайында чугаа чаңгыс эвес удаа дыңналган. Сибирьниң Күрүне албанының академиязының профессору Н.Д. Вавилинаның дыңнатканы-биле алырга, Новосибирск облазынга бо чылын чоруткан социологтуг айтырыгларның түннелдери 1998 чылда берип турган харыылар-биле улуг ылгалдыг апарган. Чижээ, дөрт чыл бурунгаар чоннуң 58 хуузу Россия шын эвес орук-биле бар чыдар деп санап турган болза, бо чылын ниитилелдиң 88 хуузу Президент В.Путинниң политиказын бүрүнү-биле деткип турар болган. Сайзыралдың эң дээре оруун областың чурттакчылары эрге-чагырга органнарының чон болгаш бизнес-биле сырый ажылдажылгазында кылдыр көрүп турар. Айтырыгларга харыылаан кижилер ядыы чорук-биле демиселди чорударда, бир-ле дугаарында, ургларның, кырган кижилерниң социал байдалын өскертир, чурттакчы чоннуң кадыын экижидер, кошкак бөлүктерге (чижээ, инвалидтерге) тодаргай дузаны чедирер деп санаар болган. Бир эвес эрге-чагырга биле хөй-ниити организациялары бо угланыышкын-биле кады ажылдажылганы күштелдирер болза, демниг чурттап өөрени бээривис маргыш чок.

Красноярскиниң педагогика университединиң профессору Ю.Н. Москвич национал байлактарның чаа көргүзүглерин бедидерде, кады ажылдажылганы идепкейжидеринге болгаш социал капиталды мөөннээринге доктааган. Социал капитал дээрге улус-биле дугуржулга кылып билири, тодаргай сорулгалар шиитпирлээрде, чүгле эрге-хоойлу системазынга эвес, а сагыш-сеткил курлавырларынга (шынчы болгаш кижизиг чорукка) база даянып алгаш, ажылдап шыдаар дээрзин профессор демдеглээн.

Съездиниң түннел хуралынга А.Н. Переляева хамаатыларны эрге-хоойлу талазы-биле кижизиде-ринге, эрге-ажыктарны болгаш хосталгаларны камгалаар талазыбиле боттуг саналдарны киирген.

Съездиниң киржикчилери 7 «төгерик столга» кады ажылдажылга айтырыгларын чугаалашкан. Тывадан чораан делегацияның төлээлери (профэвилелдер болгаш эрге-хоойлу камгалакчыларының хөй-ниити организациязындан А.Д. Маркова, Чөөн-Хемчик кожуундан В.Д. Кара-Сал болгаш бо одуругларның автору) шупту илеткелдерни, дыңнадыгларны кылган. Сибирьниң Улусчу Соборунуң бистиң республикада салбырының бо чылдың ноябрь 12-де эрттиргени конференциязынга хүлээп алдынган резолюцияның дыка хөй кезектери съездиниң ниити резолюциязынче киргенин демдеглевес аргажок. Бодум хуумда "Күш-ажылчы хамаарылгаларда социал эштежилге" деп темалыг эрткен «төгерик столду» удуртуп эрттирдим. Аңаа РФ-тиң Күш-ажыл хоойлузунче чамдык эдилгелерни киирерин саналдаан.

Съездиниң резолюциязын РФ-тиң Чазаанче болгаш Федералдыг Чөвүлелинче, РФ-тиң субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарынче чоруткан. Соборнуң дараазындагы съездизи 2005 чылдың бирги чартык чылында Алтайга эртер, ол культура айтырыгларынга тураскааткан болур.

Галина ТУТЫНИНА.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың октябрь 13-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 25-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл.

«Тыва Республиканың Чазааның дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга (2004 ч., февраль 20, «Тувинская правда») дараазында өскерилгелерни киирер:

1) адын дараазында эдилгебиле бижиир: «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Тыва Республиканың Конституция талазы-биле хоойлузу»;

2) 9 чүүлге дараазында уткалыг дөрт болгаш беш дугаар кезектерни немей киирер:

«Албан-дужаалга томуйлаарынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы киржип турган болза, Тыва Республиканың Чазааның албан-дужаалдыг кижизи Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хуралынга аңаа бүзүревейн турарының дугайында кииртинген санал-биле холбаштыр ону тайылбырлап чүве чугаалаар эргелиг.

Албан-дужаалга томуйлаарынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы киржип турган Тыва Республиканың Чазааның албан-дужаалдыг кижизиниң тайылбырлап чугаалаан түннелдери-биле дараазында чогуур шиитпир хүлээп алдынар»;

3) 12 чүүлге дараазында уткалыг чеди, сес болгаш тос дугаар кезектерни немей киирер:

«Тыва Республиканың Чазаа яамыларның болгаш күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнарының коллегияларының составын бадылаар».

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының аразында тургустунуп келген маргылдаалыг айтырыгларны Тыва Республиканың Чазаа бодунуң бүрүн эргелериниң деннелинге үзе шиитпирлээр. Тургустунуп келген маргылдаалыг айтырыгларны үзе шиитпирлээринге, ында киржип турар сонуургалдыг талаларның төлээлеринден тургустунган чөпшээрежилге комиссиялары тургустунган.

Тыва Республиканың Чазаа яамыларның, күрүне комитеттериниң болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнарының актыларын өскертириниң дугайында саналды киирер, азы бир эвес олар Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларынга дүүшпейн турар болза, оларны күш чок болдурар эргелиг»;

4) 13 чүүлдүң үш кезээнде:

а) 31 пунктуну дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«31) Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол үүлдерин болгаш стратегиязын тодарадып турар»;

б) дараазында уткалыг 32-46 пунктуларны немей киирер:

«32) республиканың тускай сорулгалыг программаларын ажылдап кылыр, оларны боттандырарын хандырар;

33) күрүне организацияларының база ол ышкаш күрүне өнчүзүнүң үлүү бар ажыл-агый ниитилелдериниң болгаш коммерциялыг эвес организацияларның ажыл-чорудулгазының контролюн боттандырар;

34) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр күрүнеиң иштики болгаш даштыкы үлегерлеп алыышкыннарын боттандырар;

35) Тыва Республиканың чурттакчы чонунга баш удур эмнээр ачы-дузаның бүгү хевирлерин чедиреринің талазы-биле ажылды организастаар, медицина ачы-дузазының талазы-биле республика программаларының боттанып турарының болгаш халас медицина ачы-дузазының магадылаттынган деннелин камгалап арттырарының талазы-биле контролюн боттандырар;

36) хамаатыларның социал магадылалдарын боттандырарын хандырар, хамаатыларның чиигелде алыр болгаш чединмес бөлүктеринге адрестиг социал дузаның системазын тургузар;

37) чурттакчы чоннуң пенсия хандырылгазын организастаарынга деткимче чедирер, инвалидтерниң катап тургустунуп алырынга социал-медиктиг экспертизаны организастаар;

38) чурталга-коммунал хандырылгазының адырынга чурттакчы чоннуң социал камгалалының кол-кол угланыышкыннарын тодарадыр;

39) чурталга тудуунуң шынарын болгаш чогумчалыын бедидериниң талазы-биле күрүне башкарылгазын, таарыштырылгазын болгаш контролюн боттандырар;

40) хамаатыларның бүгү бөлүктеринге чурттаар оран-сава садып алырынга чедимчелиг байдалды хандырып турар амгы үениң саң-хөө механизмнерин болгаш чурттаар оран-сава рыногунуң чогумчалыг сайзыралынга дузалаар;

41) ачы-дуза болгаш бараан-нарның шынарын бедидеринче угланган эртем-практиктиг политиканы боттандырар;

42) Тыва Республиканың минералдыг чиг эт баазазын хөгжүдеринге, бойдус курлавырларының катап тургустунарының болгаш камгалалының, чогумчалыг ажыглалының талазы-биле ажыл-чорудулганы организастаар болгаш контрольдаар;

43) Россия Федерациязының субъектилери-биле, даштыкы федеративтиг күрүнелерниң субъектилери-биле, даштыкы күрүнелерниң девискээр-административтиг тургузуглары-биле, ол сорулгаларга тускай тургустунган органнарның деннелинге делегей чергелиг организациялар-биле, а Россия Федерациязының Чазааның чөпшээрели-биле – даштыкы чурттарның күрүне эрге-чагырга органнары-биле садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культурлуг болгаш өске-даа харылзааларны боттандырар;

44) Тыва Республиканың сонуургалдарын (шиитпирлээр айтырыгларын) Россия Федерациязының субъектилеринге, даштыкы күрүнелерниң девискээр-административтиг тургузуглар-ынга, даштыкы чурттарның күрүне эрге-чагырга органнарынга болгаш делегей чергелиг организацияларга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының даалгазы-биле болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр киирер;

45) регионалдар аразының, делегей чергелиг болгаш ийи таланың программаларын боттандырарының талазы-биле хемчеглерни организастаар болгаш регионалдар аразының ассоциациялары, эвилелдери болгаш каттыжыышкыннары, делегей чергелиг организациялар-биле удур-дедир кады ажылдаар;

46)Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.»;

5) 17 чүүлдүң 1 кезээн дараазында уткалыг 2^1 пунктуну немей киирер:

«2^1) Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга киржир;);

6) 18 чүүлдүң 1 кезээнге дараазында уткалыг 4-кү пунктуну немей киирер:

«4) Тыва Республиканың Чазааның политиказын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга киржир»;

7) 25 чүүлге дараазында уткалыг бешки болгаш алдыгы кезектерни немей киирер:

«Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынче киргени нормативтиг эрге-хоойлу актыларының төлевилелин киирип тура, хоойлу чогаадып кылып турар ажыл-чорудулга үезинде Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары-биле удур-дедир ажылдажылгазын хандырарынга, Тыва Республиканың Чазаа-биле Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелиг болгаш албан-езузунуң төлээлери томуйлаттынар.

Тыва Республиканың Чазааның төлээлери Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының доктаамал комитеттериниң, комиссияларының хуралдарынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының хуралдарынга чогуур нормативтиг актыларының төлевилелдерин сайгарып турда, чөвүлээр эргелиг хуралга олуржур»,

8) дараазында уткалыг 28^1 чүүлдү немей киирер:

«28^1 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының аразында тургустунуп келген маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээри

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының бүрүн эргелерин боттандырарының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының аразында маргылдаалыг айтырыглар хоойлу-биле көрдүнген чөпшээрежилге чурумунга дүүштүр, чок болза суд таварыштыр шиитпирлеттинер»;

9) 36 чүүлдүң бирги кезээниң 3 пунктузунда «44» деп санны «46» сан-биле солуур; «хүннүң» деп сөстү «хүннер» деп сөс-биле солуур.

2 чүүл.

Бо Конституция талазы-биле Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, № 862 УХ-1 2004 чылдың ноябрь 26.

«Культура дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың ноябрь 22-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың декабрь 9-та чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

"Культура дугайында" 1995 чылдың март 22-де үнген №261 Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1995, апрель 18; 2001, май 31; 2003, июль 26; 2004, май 20) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 2 чүүлде:

ийиги абзацты күш чок болган деп санаар;

үшкү абзацты дараазында эдилгелер-биле бижиир:

"Бо Хоойлу-биле болгаш культура дугайында Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актылары-биле көрдүнген таварылгаларда Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актылары культура адырынга үндүртүнер";

2) 6 чүүлде «республиканың күрүне программаларының» деп сөстерни «республиканың тускай сорулгалыг программаларының» деп сөстер-биле солуур;

3) 7 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«7 чүүл. Тыва Республиканың база муниципалдыг тургузугларның хөгжүлдезиниң республика чергелиг болгаш өске-даа программаларында культураның эрге-байдалының дугайында Тыва Республикада культураны камгалап арттырарының болгаш сайзырадырының республика чергелиг тускай сорулгалыг программалары, культура талазы-биле айтырыглар ыяап-ла өөренип көрдүнер экологияның, эртем-техниканың, экономиканың, сөциал хөгжүлдениң республика чергелиг тускай сорулгалыг программалары-биле дең утка-шынарлыг болур. Ол сорулгаларга Тыва Республиканың сайзыралының республика чергелиг тускай сорулгалыг программалары, база ол ышкаш муниципалитет тургузугларының сайзыралының программалары, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр ажык-чарлыг база хамаарылга чок экспертизаны ыяап-ла эртер ужурлуг.»;

4) 17 чүүлдү күш чок болган деп санаар;

5) 21 чүүлдүң бирги абзазында «Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр» деп сөстерни «Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр» деп сөстер-биле солуур;

6) 24 чүүлде:

алдыгы болгаш чедиги абзацты күш чок болган деп санаар;

сески абзацта «социалдыг камгалалдың» деп сөстерни ап кааптар;

тоску болгаш он үшкү абзацтарны күш чок болган деп санаар;

7) 25 чүүлде:

ийиги абзацта «социалдыг камгалалдың» деп сөстерни ап кааптар;

дөртү болгаш бешки абзацтарны күш чок болган деп санаар;

8) 26 чүүлдүң 1-ги домаанда "оларның тускай сорулгалыг акшаландырыышкынын боттандырар" деп сөстерни ап кааптар;

9) 27 чүүлде:

үш дугаар абзацта "ооң иштинде үндүрүг болгаш өртек политиказын таварыштыр" деп сөстерни ап кааптар;

дөртү абзацта "бүгү ведомстволарның библиотекаларының чурттакчы чонга кол-кол ачы-дуза чедирилгелериниң халас болурун камгалап арттырары" деп сөстерни "база ол ышкаш бүгү ниитиниң библиотекаларының кол-кол ачы-дуза чедирилгелериниң халас болурун камгалап арттырары" деп сөстер-биле солуур;

бешки болгаш алдыгы пунктуларны күш чок болган деп санаар;

10) 28 чүүлдүң 1-ги абзазында "ажылдап кылырын боттандырар" деп сөстерни "ажылдап кылыры болгаш боттандырары"деп сөстер-биле солуур; "болгаш күрүне программаларының" деп сөстерни ап кааптар;

11) 30 чүүлде "күрүне программалары-биле" деп сөстерни "республиканың тускай сорулгалыг программалары-биле" деп сөстер-биле солуур;

12) 32 чүүлдү күш чок болган деп санаар;

13) 33 чүүлде «болгаш башкарылга» деп сөстерни ап кааптар;

14) VII эгениң адын дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«VII эге. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының культура талазы-биле бүрүн эргелери»;

15) 34 чүүлдү күш чок болган деп санаар;

16) 35 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«35 чүүл. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының культура талазы-биле бүрүн эргелери

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының культура талазы-биле бүрүн эргелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

республика чергелиг культура салгалының объектилерин камгалаары болгаш кадагалап арттырары;

Тыва Республиканың чурттакчы чонунга библиотека талазы-биле дуза чедирилгезин организастаары;

күрүне музейлерин (даңзызы Россия Федерациязының Чазаанга бадылаттынар федералдыг күрүне музейлеринден аңгыда) тургузары болгаш деткиири;

культураның болгаш уран чүүлдүң албан черлерин (даңзызы Россия Федерациязының Чазаанга бадылаттынар культураның болгаш уран чүүлдүң федералдыг албан черлеринден аңгыда) организастаары болгаш деткиири;

улустуң уран-шевер ус-тывыжын (даңзызы Россия Федерациязының Чазаанга бадылаттынар улустуң уран-шевер ус-тывыжының организацияларындан аңгыда) деткиири;

регионалдыг болгаш тус черниң национал-культурлуг автономияларын деткиири, өөредилге албан черлеринге национал дылдарны болгаш өске-даа этнокультура угланыышкынныг эртемнерни өөренирин деткиири.»;

17) 37 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«37 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнарының культура талазы-биле бүрүн эргелери:

хоорай округтарында болгаш чурттакчылыг черлерде тус чер бот-башкарылга органнарының культура талазы-биле бүрүн эргелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

чурттакчыларга библиотека талазы-биле дуза чедирилгезин организастаары (библиотека коллекторунуң дуза чедирилгези-биле хандырарындан аңгыда);

культура организацияларының дуза чедирилгези-биле чурттакчыларны хандырары болгаш дыштанылганы организастаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары;

(Уланчызы 6-гы арында).

«Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиология талазы-биле менди-чаагай болурунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок болдурарының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың ноябрь 22-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 24-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

«Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиология талазы-биле менди-чаагай болурунуң дугайында» 2000 чылдың июль 19-та № 514 Тыва Республиканың Хоойлузун («Тувинская правда», 2000, август 20) дараазында кииртинген өскерилгелери-биле кады күш чок болган деп санаар:

2001 чылдың июнь 9-та №1145 «Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиология талазы-биле менди-чаагай болурунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында («Тувинская правда», 2001, июль 14) Тыва Республиканың Хоойлузу-биле;

2004 чылдың март 26-да №666 УХ-1 «Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиология талазы-биле менди-чаагай болурунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» («Тувинская правда», 2004, март 31) Тыва Республиканың Хоойлузу-биле.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№969 УХ-1
2004 чылдың ноябрь 26.

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

чогуур муниципалдыг тургузугнуң кызыгаарының иштинде турар тус чер (муниципалитет) ужур-дузалыг культура өнчүзүнүң (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының) объектилерин камгалаары болгаш кадагалап арттырары.

Хоорай округтарында болгаш муниципалдыг районнарда тус чер бот-башкарылга органнарының культура талазы-биле бүрүн эргелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

библиотека талазы-биле дуза чедирилгезин организастаары (библиотека коллекторунуң дуза чедирилгези-биле хандырары).

- Хоорай округунуң, муниципалдыг районнуң болгаш чурттакчылыг черниң аразында культура талазы-биле бүрүн эргелерни үлеп хуваары «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» деп Федералдыг хоойлу-биле тодараттынар.

18) 38 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«38 чүүл. Культура организацияларын тургузарын, эде тургузарын болгаш узуткап чок кылырының талазы-биле ниити негелделер

Культура организацияларын тургузар, эде тургузар болгаш узуткап чок кылыр талазы-биле ниити негелделерни Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле тодараттынып тургустунар. Культура организацияларының тургузукчулары кылдыр Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр боттарының бүрүн эргелериниң деннелинге федералдыг күрүне эрге-чагырга органнары, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, а ол ышкаш өске-даа юридиктиг болгаш хуу эргелиг кижилер киришкен бооп болур.»;

19) 39, 40 болгаш 42 чүүлдерни күш чок болган деп санаар;

20) 43 чүүлде:

ийи болгаш үш дугаар абзацтарны күш чок болган деп санаар;

бешки абзацты дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«Акша-хөреңгилерни ажыглаарын Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш культура организациязының уставынга дүүштүр боттандырар.»;

21) 44 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«44 чүүл. Күрүненің болгаш муниципалдыг культура организацияларының сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазы

Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр күрүненің болгаш муниципалдыг культура организацияларының сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы чорудар эргелиг»;

22) 45, 46, 47 чүүлдерни күш чок болган деп санаар;

23) 48 чүүлде:

ийиги абзацты күш чок болган деп санаар;

дөртү абзацта «Культура организациялары» деп сөстерниң соонга «(бюджет албан черлеринден аңгыда)» деп сөстерни немей киирер;

24) 49 чүүлде:

ийиги абзацты дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«Культура организациялары өртектиг хемчеглер организастап тура, школа назыны четпээн ургларга, өөреникчилерге, инвалидтерге, кыйгыртылга езугаар шериг албанын эрттирип турар шериг албанныгларга чиигелделерни доктаадып болур. Тыва Республиканың эргелеп-башкарып турары культура организацияларынга чиигелделер доктаадыр чурумну - Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, федералдыг эрге-чагырганың эргелеп-башкарып турары культура организацияларынга чиигелделер доктаадыр чурумну – Россия Федерациязының Чазаа, тус чер бот-башкарылга органнарының башкарып турары культура организацияларынга — тус чер бот-башкарылга органнары доктаадыр»;

үшкү абзацты күш чок болган деп санаар;

25) 50 чүүлде:

үшкү абзацка дараазында уткалыг домакты немей киирер:

«Демдек чурумалдарын чөпшээрел чокка ажыглап тургаш, Россия Федерациязының хоойлужудулгазының нормаларын ажыглаар»;

алдыгы абзацты күш чок болган деп санаар;

26) 51 чүүлдү күш чок болган деп санаар;

27) 52 чүүлде:

адында «камгалал» деп сөстү «деткимче» деп сөс-биле солуур;

бирги болгаш ийиги абзацтарны күш чок болган деп санаар;

үшкү абзацта «камгалалдың» деп сөстү «деткимченің» деп сөс-биле солуур; «ажыл чок дээш төлээр пособиенің хемчээлин улгаттырар болгаш оларны төлээр хуусааларын узадыр тускай фондулар, ажылга хаара тудар албан черлери» деп сөстерни «ажылче киреринге деткимче бээр албан черлери болгаш айыттынган бөлүктерниң хамаатыларынга социал деткимче бээр тускай фондулар» деп сөстер-биле солуур; ийиги домакты ап кааптар;

дөртү абзацта «ажылдакчыларның чамдык бөлүктериниң чиигелделиг хандырылгазын киирбишаан» деп сөстерни ап кааптар;

алдыгы абзацты күш чок деп санаар;

чедиги абзацты дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«Көдээ черде ажылдап болгаш чурттап турар культура албан черлериниң тускай эртемниглери албан-дужаалының аайы-биле алыр шалың төлевириниң (тариф езугаар алыр шалың хемчээли-биле) 25 хуузунуң хемчээлинге улгаттырган акша-шалыңны алыр эргелиг база ол ышкаш чылдыңна Тыва Республиканың Чазаа-биле доктааттынып тургустунган коммуналдыг ачы-дуза чедирилгезиниң хандырылгазының нормативтери болгаш нормалары-биле коммуналдыг ачы-дуза чедирилгезиниң төлевириниң талазы-биле социалдыг деткимчени алыр эргелиг»;

дараазында уткалыг сески болгаш тоску абзацтарны немей киирер:

«Социалдыг деткимченің айыттынган хемчеглерин тыпсып бээринге чарыгдалдар Тыва Республиканың бюджединиң болгаш тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгизинден боттандыртынар.

Тус черниң бот-башкарылга органнары культура албан черлериниң тускай эртемниглериниң албан-дужаалының аайы-биле алыр шалың төлевиринге (тариф езугаар алыр шалың хемчээли-биле) немелде акшаларны тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгизинден тыпсып бээр база ол ышкаш айыттынган тускай эртемниглерниң чамдык бөлүктерин чурттаар оран-сава-биле хандырар эргелиг»;

28) 54 чүүлдүң бирги абзазын дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«Тыва Республиканың регионнар болгаш чурттар аразынга культура талазы-биле арга-дуржулга база өске-даа чүүлдерниң солчулгаларының кол-кол чүүлдери болгаш политиказы Россия Федерациязының чөпшээрежилгелери база күрүне программалары-биле, Россия Федерациязының субъектилери-биле, Тыва Республиканың чөпшээрежилгелери болгаш программалары-биле тодараттынып тургустунар»;

29) 58 чүүлдү күш чок болган деп санаар.

2 чүүл.

Бо Хоойлу 2005 чылдың январь 1-ден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 946 УХ-1
2004 чылдың декабрь 17.

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының доктаалдары

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң хүлээлгелеринден хостаар дугайында

2004 чылдың декабрь 27 № 66/322-4

Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунуң адаккы «а» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң хүлээлгелеринден Светлана Доспан-ооловна Сиилинмааны хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының немелде соңгулдаларын эрттирер дугайында

2004 чылдың декабрь 27 № 66/319-4

Кызыл хоорай

1. Бай-Тайганың чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының немелде соңгулдаларын **2005 чылдың апрель 17-де** эрттирер кылдыр доктаадыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Б. К. Кудеректің бүрүн эргелериниң соксаанының дугайында

2004 чылдың декабрь 27 № 66/318-4

Кызыл хоорай

Бай-Тайганың чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады кылдыр 2002 чылдың июнь 26-да соңгуттурган Борис Кожун-оолович Кудерек Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2004 чылдың декабрь 9-та №156 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдынга томуйлаткан.

«Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 12 чүүлүнүң 1 пунктузунга дүүштүр бодунуң бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда депутат кижи Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне аңбан-дужаалдарын дакпырлап болбас.

2004 чылдың декабрь 22-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының бүрүн эргелерин бодундан хуусаа бетинде дүжүрер дугайында Б.К. Кудеректің билдириишкини келген.

Билдириишкинде айыттынганын барымдаалап көргеш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Бай-Тайганың чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Кожун-оолович Кудеректің бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр.

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп эгелээр.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынче, а ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. ЯКУШКИНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Хоойлужудулга палатазының доктаалын езугаар

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2004 чылдың декабрь 22-де № 1029 доктаалын езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Кадык камгалал, социал камгалал, күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединиң даргазынга **Зоя Назытыевна САТ** соңгуттурган.

Тыванын шериг комиссариадынын 60 чылынга

БЫЖЫГ ХАРЫЛЗААЛЫГ

1944 чылдың октябрьда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынче автономнуг область болуп кирген. Ооң-биле холбаштыр Кызыл Шеригниң Сибирь шериг округунуң командылакчызының дужаалдары Тыванын эр хиндиктиг болгаш кыйгырттылгага дүгжүр кижилеринге база хамааржыр апарган. Шупту шериг-учет столдары, боо-чепсек, эт-хөреңги, бажыңнар болгаш тудуглар Сибирь Шериг округунга (СибШО) чагыртыр апарган.

1944 чылдың декабрь 7-де СибШО-нуң шериг чөвүлелиниң «Тыва автономнуг областың девискээринде чурттап турар эр хамаатыларны шериг учедунга хүлээп алырының дугайында» деп дужаалды үндүрген, а ол-ла чылдың декабрь 30-де ССРЭ-ниң камгалал сайыдының дужаалын езугаар ТАР-ның камгалал сайыды Монгуш Сувак автономнуг областың шериг комиссарынга томуйлаткан. 1945 чылда Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем, Каа-Хем районнарга шериг комиссариаттары ажыттынып эгелээн.

Ол үеде ажыл-албан дайынның аар-берге чылдарында эртип турган болгаш, материал-техниктиг хандырылга кошкак, а областа кижи саны болгаш өске-даа мобилизастыг курлавырларның түнү долузу-биле тодараттынмаан турган. Каттышкан комиссариат бүрүзү-ле 3 районну харыылап турган. Оларга колдуу-ла 3-3 офицер ажылдап турган. Кызыл хоорайның, Кызыл районнуң шериг комиссариаттарының хүлээлгелерин областың комиссариадынга дааскан. Офицерлер эң херек болгаш чугула чүүлдерге чединмейн турза-даа, бедик хей-аттыг, быжыг тура-соруктуг ажылдап турганнар. Дайын чылдарында тулчуушкун шөлдеринден ээп келбээн азы ис чок читкен улустуң дугайында оларның төрелдеринге дыннадыр ажылды база комиссариаттар чорудуп турган. Тывадан кыйгырткан кижилерден ниитизи-биле 1826 кижи дайын шөлдеринден ээп келбээн.

1950 чылга чедир байдал хенертен өскерилген. Областың курлавырлары каракка көзүлдүрле улгадып эгелээн. Чаа сорулгаларлыг шериг комиссариаттарының хүлээлгелери база делгемчий берген. Тургустунуп келген байдалда областың эвээш штаттыг шериг комиссариаттары ажылды эки организастап чадап турган. Ынчангаш 1950 чылда областың күүскому РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелинден, СибШО-дан Кызылга Кызылды, Кызылдың көдээ болгаш Бии-Хем районнарын хандырар хоорай комиссариадын организастап бээрин дилээн. 1951 чылдың январь 1-де каттышкан хоорай комиссариады тургустунган.

Дайын чылдарында тулчуушкун шөлдеринден ээп келбээн азы ис чок читкен улустуң дугайында оларның төрелдеринге дыннадыр ажылды база комиссариаттар чорудуп турган. Тывадан кыйгырткан кижилерден ниитизи-биле 1826 кижи дайын шөлүнден ээп келбээн.

Дараазында чылдарда шериг удуртулгазының органнары улам хөгжүп, сайзырап эгелээн. Тывага демографтыг байдалдың экижээни, кижилериң болгаш транспортуң курлавырларының өзүлдези база тус-тус черлериң аргыжылгазының онзагайлары аңаа улуг салдарны чедирген. Обласка административтиг тургузугга өскерилгелер болган соонда, Таңды, Бии-Хем, Эрзин, Өвүр, Тожу, Бай-Тайга, Кызыл, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожууннарынга шериг комиссариаттары ажыттынгылаан.

Амгы үеде республиканың шериг комиссариады болгаш 15 кожуун комиссариаттары 170 муң дөрбелчин километр черде 305 муң ажыг санныг чурттакчы чон-биле ажылдап турар.

Чепсектиг Күштериниң хоочуннары В.А. Озерский, В.Г. Костарев, Н.И. Акулиничев, В.П. Чернышев, А.П. Третьяков аныяк салгалга боттарының арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруурлар. Оларның ажыл-херээниң уламчылакчылары Г.В. Озерский, В.Г. Конев, А.А. Усольцев, А.Ч. Ондар боттарының хүлээлгезинге бердингени-биле болгаш төлептии-биле ажылдап чоруур. Ол ышкаш Т.Н. Путно, О.А. Филиппов, Т.А. Наводкина, В.А. Парфенов аныяк-өскенниң сагыш-сеткил талазы-биле кижизидилгезинге, оларның дайынчы болгаш мобилизастыг белеткелин бедиринге улуг ажылды кылып турарлар.

Республиканың шериг комиссариады тургустунган хүнүнден эгелээш, Тыванын күрүне эрге-чагырга органнары-биле сырый ажылдап келген. Бис Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактың, шериг кезектериниң удуртулгазындан, яамылар болгаш ведомстволар удуртукчуларындан боттуг дузаны ап турар бис. Ынчангаш Тыванын шериг комиссариадының тургустунганындан бээр 60 чылы-биле база үнүп орар Чаа чыл таварыштыр шериг албанныг кижилерге болгаш оларның өг-бүлелеринге аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзедивис. Байырлал-биле!

ТР-ниң шериг комиссариадының информастыг салбыры.

ЧЫЛДАР БОЛГАШ КИЖИЛЕР

СЕЗЕН ЧЫЛДЫҢ ЧЫМЫЖЫ

Республиканың хоочун журналистериниң бирээзи Алексей Дүгержаа Чаа-Хөл кожуунның Ак-Туруг сумузунуң тоолзуг, чараш Кара-Сугга төк дүжүп чаяаттынгаш, ам үнер Дагаа чылының баштайгы хүнүнде 80 харын уткуур.

Ажыл-ишчи чымыжын эгелеп, Тыванын революстуг аныяктар эвилелиниң суму комитединиң секретарынга ажылдап турда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн, аныяк оолга өөренир чай турбаан, харын немец-фашистиг эжелекчилерге удур тулчуп турган Кызыл Шеригге белек чыыр ажылче ол шымны берген, фронтуже бодунуң чеди аъдын безин белек кылдыр чоруткан.

1941 чылдың июнь 22-де Кызылда Оюн Шагдыр-Сүрүн аттыг клубка (амгы Алдан-Маадырлар аттыг чурт-шинчилел музейиниң бажыңы) эрткен ТАР-ның төөгүлүг Х Улуг Хуралы тыва улустуң боочепсекти холга туткаш, дайзынга удур демисежиринге беленин медеглээн,ол дугайында чагааны И.Сталинче чоруткан. "Совет улустуң тиилелгези Тыва улустуң база тиилелгези болур" деп И.Сталин бодунуң харыызынга дыннаткан.

Алексей Дүгержаа бичиизинден-не Чаа-Хөлдүң, Шагаан-Арыгның, Белдир-Кежииниң, Арыг-Үзүүнүң орус, хакас оолдары-биле эдержип өскен болгаш орус дылды багай эвес билир кылдыр өөренип алганындан И.Сталинниң 1941 чылдың июль 3-те радио дамчыштыр чугаазын, ноябрь 6-да илеткелин барык шээжилеп апкан, оларның утказын өөрүнге тайылбырлап бээр турган. Удатпаанда ону революстуг аныяктар эвилелиниң Чаа-Хөл кожуун комитединиң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинге томуйлаан ужурдаа ында. Ол кезек үеде үретүннелдиг ажылы дээш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1946 чылдың март 8-те Чарлыыбиле А.Дүгержаа "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгараңгай күш-ажыл дээш" медаль-биле шаннаткан.

Тайбың күш-ажылдың чылдарында А.Дүгержаа эртем-билиин бедидип алырынче сагыш салып, баштай СЭКП Тыва обкомунуң чанында намның түр хуусаалыг курузун, улаштыр ийи чыл хуусаалыг нам школазын,а 1963 чылда СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазының журналистика факультедин дооскан. Оон бээр журналистика-биле ажылын холбаштырып, 50 чыл болганын демдеглээн.

Журналистиканың нарын, чымыштыг болгаш харыысалгалыг ажылынга ооң эрткен оруу: партия Тыва обкомунуң парлалга талазыбиле инструктору, Политиктиг чырыдыышкын бажыңының консультантызы, районнар аразының "Коммунистиг күш-ажыл дээш" солунунуң редакторунуң оралакчызы,а 1969 чылдан 1980 чылга чедир Кызылда телестудиянның кол редактору. Ылаңгыя телестудияга тележурналистерни, режиссерларны, кинооператорларны, өскелерни-даа белеткеп, чогаадыкчы, найыралдыг коллективти тургузарынга үлүүн киирген.

Алексей Артаевич Дүгержаа 24 чыл бурунгаар "Шын" солуннуң очулга килдизиниң эргелекчизинге ажылдап кирген болгаш шаандагы хоочун журналистер болгаш очулдурукчулар Байкара Хөвеңмейден, Түлүш Очурбаанактан, Монгуш Люндуптан өөренип алган

Хоочун журналист А.А.Дүгержаа.

дуржулгазын ажыглап, ак сеткилдиг ажылдап келген. Аныяк өөрүнге байлак дуржулгазын дамчыдып берип, кижизиг мөзүзү-биле үлегер болуп чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, могап-шылаарын билир эвес, солуннарга ажылдавышаан келген.

Республиканың хөй национал-дыг чонунуң амыдыралынга, төөгүзүнге холбашкан янзы-бүрү темалыг материалдарны республика солуннарынга чырыдып, телерадио-дамчыдылгаларга бола киржи бээри бисти өөртүп чоруур.

Ол "XX чүс чылда Тыванын алдарлыг кижилери" деп Күрүне номун белеткээринге идепкейлиг киришкен, ол номда аттарын киирген алдарлыг кижилерниң дугайында 107 очеркти орус дылга бижээн, 122 очеркти орузундан тывазынче, тывазындан орузунче очулдурган.

Алексей Артаевич найысылал Кызылдың болгаш республиканың хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген болгаш киржип-даа турар. Республикада чон эргези камгалаар "Мемориал" хөй-ниити организациязының даргазының оралакчызы, күш-ажыл хоочуннарының Кызыл хоорай чөвүлелиниң президиум кежигүнү,Тыванын очулдурукчулар ассоциациязының даргазы албан-хүлээлгелерни биеэгизи хевээр ак сеткилдиг, чажам дивейн күүседип чоруур

Республиканың парлалга органнарынга хөй чылдарда үретүннелдиг ажылы дээш А.А.Дүгержаага "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскан.

Алексей Артаевичиниң ажылынга, амыдыралынга ооң ажытөлүүнүң авыралдыг авазы, буянныг кырган-иези, кады кырааны Чаа-Хөлдүң Кызыл-Даг сумузунга малчын, тараачын араттың өгбүлезинге чаяаттынган Галина Темир-ооловна Дүгержааның буянныг кежиин кысказы-биле номчукчуга таныштырары артык эвес, амыдыралдың алыс утказын эки билир чеңгей 1947 чылда республиканың хөгжүм-шии театрынга өөреникчи бооп кирип алгаш, шии, концерттерге киржип, белеткенип турган, сес чыл эрткенде театр болгаш кинонуң Ленинградта күрүне институдунга өөренип киргеш, театр база кино уран чүүлүнүң талазы-биле дээди эртемни чедип алган.

Хүндүлүг чеңгей С.Михалковтуң "Кызыл галстук" деп шиизинде 70 харлыг кырган-авайның ролюн чээрби харлыында ойнап күүседкенин кажан-даа утпас мен. Институтту кады өөренип дооскан өөрү-биле театрга чогаадыкчы езу-биле ажылдап чорду. "Том даайның казанаа" деп шииде Дороттинниң, "Чалгыннарда" колхозчунуң, "Боолуг кижиде" тергежик сөөрткен херээженниң рольдарын орус дылга, "Васса Железнова-да", "Аптарада азада", "Чаннык-та" рольдарны чедиишкинниг ойнаан, ниитизи-биле янзы-бүрү шиилерге 90 ажыг рольдарны күүседкен.

Хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы коллективи-биле кады Бурятияже, Хакасияже, Якутияже үнүүшкүннерге, Москвага көргүскен концерттерге база киришкен. Театрның чогаадыкчы амыдыралынга идепкейлиг киржип, чээрби ажыг шиилерни Тыва дылче очулдуруп редакторлаан. Галина Темир-ооловна 1964 чылдан Тыва радио болгаш телевидениеге дикторлап ажылдап чораанын, ооң төрүмелинден өткүт, илдик чок чугаазын хөй улус дыннаан, билирдаа. Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң шиитпирин езугаар Галина Темир-ооловна Чөөн Сибирьниң кинохроника студиязынга ажылдап тургаш, 200 ажыг кинофильмнерниң сөзүглелин тыва дылче шилчиткен.Биригээр чугаалааргa, орус артистер тывалап турар апарган аан.Оларның чамдыктары Тыванын кинолар кадагалаар фильмотеказының алдын фондузунда шыгжаттынган.

Галина Дүгержааның адын "XX чүс чылда Тыванын алдарлыг кижилери" Күрүне номунда киирген, ооң алдын шынзылгазын болгаш номнуң бодун аңаа тывысканы чөптүг болгаш чүүлдүг.

Алексей болгаш Галина Дүгержааларның улуг уруу Ольга Маланова иезиниң изин чандыр баспаан, хөй чылдарда Кызылдың телестудиязынга база радио дамчыдылгазынга дикторлап ажылдаан.Дамчыдылгаларны ол орус, тыва дылдарга хостуг, арыг чугаалап чорудуп турган.Ольга — "Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи". Бичии уруу Лариса Дүгержаа — чоннуң кадыкшылын камгалаар албан чериниң ажылдакчызы, оглу Михаил — республиканың хөгжүм-шии театрының шиилер, концерттерниң техниктиг хандырылгазын харыылаар цехтиң эргелекчизи. Бо найыралдыг, үлегерлиг өг-бүленин дугайында хөйну чугаалап болур. Ынчанмыже амыдыралга чүү-даа туруп болур.

Бир катап бистерни Каа-Хем кожуунга картошка казып шефтээри-биле чорудупкан чүве. Бригадиривис — Алексей Артаевич. Киживис кезек кижини Мерген фермазының чоогунга шөлге ажылдадып каан. Даартазында немей келген өөрүвүс оон өске черге барган. "Соора командылааны" дээш чемелээн бис. "Партия райкомунче чүге кирдим, ол эвес болза кады ажылдаар турган бис. Хамык буруу менде" деп үргүлчү буруузун миннир апарган, амга чедир оозун утпаан, чугаалай бээр ийин.

База бир таварылга мынчаар болган чүве.

—Атташ-утташ деп алган, мени балдырлаксап ор сен бе?- деп, ол менден айтырды.

—Шынап, атташ ийик бис, кайывыс-даа Алексейлер ийик бис чоп — дидим.

—Алексей деп атты кайын, кажан алган ийик сен? — дидир.

—Силер хайырлаан-на болгай силер.

Ону Алексей Артаевич уттупкан болду.1945 чылда ол комсомолдуң Тес-Хем райкомунуң бирги секретары турган чүве. Ол өйде аревэ кежигүннериниң билеттерин комсомолдуу-биле солуп, орус аттарны тыпсып турган үе-ле болгай.

—Орус адың кым ийик? — деп, ынчаарда ол менден айтырган.

—Ындыг адым чок ийин.

—Ынчаарга Горький чогаалчыны билир сен бе, ооң адын Алексей дээр, чүве бижиптер апаарыңны кым билир, адыңны Алексей деп ал дээн.Ол-ла езугаар Алексей болдум-даа.

Оон аңгыда бир кезек үеде редакцияга Алексейлер көвүдээн бис: Алексей Алдын-Херел, Алексей Дүгержаа, Алексей Кумаяк, Алексей Содунам, Алексей Нугуурак, Алексей Делгер-оол, мен база. Коллективтиң шыдыраа маргылдаазынга Алексей Дүгержаа чемпион атка чартык сан четпейн, ийиги черни ээлээн. Аңаа "буруулуг" кижи бистерниң шуптувустуң улуу Алексей Хүреңоолович Алдын-Херел болган чүве. Аңаа сөөлгү салыгда уттурупканын Алексей Артаевич амга чедир утпаан болду.

Алексей Артаевич! Силерниң 80 харлааныңарга өөрүп, амыдыралчы быжыг туружуңну уламчылап, ажы-төлүңнү, бистерни амдаа өөредип, арыг сеткилиң үлежип,аравыска узун назыныңны уламчылаарыңны күзедим!

Артаа оглу Алексей даай
Амыр-дыжын бодаар эвес.
Ажыл дээнде далажы бээр,
Аалын безин уттупкан боор.
Өөрзүрек эптиг чаңныг,
Өрү көрнүп мактанмас-даа.
Ону кыл, мону кыл деп
Оолдарны сургай-даа бээр.
Сезен арттың кырын баскан,
Сергек-омак акым сеңээ
Арын-нүүрүм алызындан:
Ажылыңга чедиишкинни,
Амыдыралыңга —
кадыкшылды,
А чүрээңге—чылыгны,
Арыг Идегелди, Бүзүрелди
Алгап-йөрээп артым, акый.

Алексей АИР.

В.Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

"ШЫННЫ" ЧАГЫДЫП АЛЫЫЛЫҢАР

"Шын" солунну бичии класстарга өөренип тургаш-ла, ачам номчуп кааптары билек, номчуп эгелээр турган мен. Бо солунга эң-не ынак апарган үем—80 чылдарның төнчүзүнде Ленинградка клиниктиг ординатурага өөренип турумда, мээң баштайгы шүлүктеримни "Шынга" парлааш, гонорарын менче чорудуп турган үе-ле болгай. Ынчан "Шын" солунну база өгбүлемден чагааларны четтикпейн манаар турдум. Мээң чогаал оранынче оруумну ажыдып, чонумга мени чоок таныштырганы дээш "Шынымга" канчаардаа аажок өөрүп чоруур мен.

Шөлээм үезинде "Үш-Белдир" курортунга эмчилеп азы "Чедерге" дыштанып турган үелеримде "Шын" солуннуң ачызында мени билир, көрүп көрбээним дыштаныкчыларның хөйүн, оларның чүве утпазын кайгап турдум. Бодум хуумда "Шынны" чартык чылдап, 2-3 ай бурунгаар-ла чагыдып алыр чаңчылдыг мен. Тывавыстың бүгү-ле амыдыралын кандыгдаа үеде ылап-ла шынныг чырыдып турар боорга, аңаа ооң номчукчулары-даа, бижикчилери-даа ынак. Сүт-Хөлден Бораш Ондарның, Мөңгүн-Тайгадан 50 ажыг-чыл стажтыг фотокорреспондент Иргит Успун-Доржу Коңгур оглунуң (ол ам бистиң аравыста чок), Салчак Молдурганың, Тожудан Татьяна Кушкаштың, Арина Кашкактың, Тес-Хемден Моторк Тирчинниң болгаш өскелериндаа көдээ амыдыралды чырыткан чүүлдерин, бо хүннерде "Шынның" журналистери Сергей Хертек, Борис Ондар, Римма Чавынчак оларның Тывавыстың хөй талалыг адырларлыг амыдыралын ажыт-чажыт чокка дидим, чечен, чедингир чырыткан материалдарын база уран чогаалга бодум улуг сонуургал, хандыкшылдыг болгаш Светлана Балчырның чыып белеткээн чогаалчыларывыстың уран чогаал бижээн арыннарын тын тынмайн сонуургап, таалап, кайгап, чоргаарланып номчуур мен.

Ынчангаш мен "Шынны" ооң 80 харлаар юбилейлиг чылында хөйү-биле чагыдып алырынче чонумну кыйгырбышаан, солуннуң найыралдыг коллективинге үнүп орар Чаа чылда чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежиктиг болурун күзедим. "Шынның" арыннарынга бурунгаар хөгжүлдевисти оштаан чедиишкиннер, амыдыралдың хөлегеленчек талазын чидии-биле чалданыш чокка сойгалаан база бергелерни канчап шыдап эрте берген дугайында материалдар хөйү-биле парлаттынар дээрзинге идеген артым. Өгбелеривистен дамчып келген өртээ чок, чечен-мерген, байлак тыва дылывыс улам-на сайзыраар болзун ам!

Зоя ДОНГАК,
эмчи.

Кызыл хоорай.

Кеземче херектери. Ооң кичээндирии

КАРЖЫ ААЖЫЛААШКЫН

Өскүс уругну амы-тынынга четтинеринче албадапкан

Чаа-Хөл кожуундан 15 харлыг Ольга Сотпа өскүс арткан соонда, кожуунуң чагырга чери 2003 чылдың ноябрь 26-да ооң төрели Урана С.-ти ооң опекуну (азыракчызы) кылдыр доктааткан. РФ-тиң Хамааты Хоойлузунуң 31 дугаар чүүлүнде айтып турары-биле алырга, опекун кижи азыралга алган кижилеринче сагыш салыр, оларны ажаап-карактаар, оларның эмнээшкинин, өөредилгезин, кижизидилгезин хандырар, оларның эргеажыктарын болгаш сонуургалдарын камгалаар ужурлуг. Ол-ла хоойлунуң 150 дугаар чүүлү езугаар опекун назы четпээн кижиниң кадыынче, ооң физиктиг, психиктиг, сагыш-сеткил болгаш мөзүшынар талазы-биле сайзыралынче сагыш салыр ужурлуг.

Урана С.-тиң кылып турган чүүлдери ооң ук хоойлуну номчуваанын азы ону сагыыр хөөнү чок турганын бадыткап турар. Аңаа кол-ла чүве — азырадып турар кижилерге күрүнеиң үндүрүп берип турары 2 муң рубль түннүг пособиени алыры турган хевирлиг. Ынчангаш ол оон аңгыда үш уругну база азыралга ап алган. Кожуун чагыргазы болгаш опекун комитеди азыралга бээр документилерин долдуруп кааш, оон ыңай опекуннарның өг-бүлелеринге чедип, олар боттарының хүлээлгелерин канчаар күүседип турарын хынавайн турганы бо таварылгадан иле көстүп турар. Чүге дээрге Урана С. ашаа-биле бо-ла алгыжып-кыржыр, Оляны куду көөр, кончуур турган. Ол бүгү уругга психиктиг аарышкыны чедирип турган болбайн канчаар. Азыракчызының бажыңынга чурттаары Оляга шаажы-хилинчек болу берген.

2003 чылдың декабрь 23-түн кежээзинде Оля чаныып бар чыткан. Бажың чанынга чоокшулап келгеш, Урананың ашаа-биле маргыжып турарын дыңнап каан. Бир эвес бажыңче кире бээр болза, ашак-кадайның каржы-дошкун аажызынга, соок сөстеринге таваржырын билип каапкаш, уруг ынаар кирбейн, дедир чорупкан. Суурга үр-ле кылаштап, чок болган авазын сактып, ыглап чораан. Шак ол дүннүң соогу Оляның чүрээн хаарып, буттарын доңурупкан... Эмчилер бүгү күжүн уругнуң буттарын камгалап алыр дээш кыскан, ынчалза-даа оларны кезип каар ужурга таварышканнар. Түннелинде аныяк, чалыы назынныг уруг буттары чок бирги бөлүктүң инвалиди апарган.

Кижи бодаарга, опекуннарның ам-на харын арын-нүүрү оттуп, өскүс уруг дээш сагыш човап эгелээр ужурлуг-даа ышкаш, ынчалза-даа Урана С. Оляга хамаарылгазын өскертпээн. Ол инвалид уругну куду көөрүн уламчылавышаан, дорамчылап, эмнерби-ле хандырбайн турган. Шыдажыр аргажок байдалга келген уруг бо чылдың август 21-де амытынынга четтинипкен. Суд-эмнелге экспертизаның тодаратканы-биле ол неоцидол деп эм ижипкеш, хораннанып өлген болуп турар. Херекти Чаа-Хөл кожуунуң прокуратуразы истеп эгелээн.

Прокуратураның истекчилери Урана С.-ке хамаарыштыр РФ-тиң КХ-ниң 156 (назы четпээн кижиниң кижизидер хүлээлгелерин чогуур кылдыр күүсетпейн, назы четпээн кижиге хамаарыштыр каржы аажылаашкынны кылганы) база 110 (каржы аажылаашкыны-биле кижини бодунуң амы-тынынче четтинеринче чыгапканы) дугаар чүүлдеринге буруудаткан. Байысаадып тура, Урана С. бодунуң буруузун чүгле чамдыызын билинген. Ол: "Оляны эттевээн мен, ол эштери-биле пиво ижер боорга, кончуп турган мен" деп өчээн. Ооң сөстери-биле алырга, эмнерни үргүлчү садып берип турган, чүгле харын ховар таварылгаларда, акша чок турда, сатпайн баар турган... Амгы үеде прокуратураның истекчилери кеземче херээн судче дамчыткан.

Шак бо таварылга өске опекуннарга өөредиг болур ужурлуг. Чүге дээрге оларның аразында элээн каш өскүстерни азырап алгаш, оларже сагыш салыр байтык, чүгле боттарынга ажык-кончаа бодап чурттап чоруурлар база бар-ла болгай.

Василий КРИВДИК.

ПИВО ДЭЭШ...

Кызыл хоорайның кудумчуларынга пиво шилдери туткулаан аныяктарны көөрү сөөлгү үеде чаржынчыг эвес, а анаа чүүл ышкаш апарган. Улуг назылыг улустуң безин ону "градузу эвээш" азы "кадыкшылга эки" дээш четтиргилептери чажыт эвес. Телевизорга "пиводан тергиин суксун чок" деп рекламаларга, ылаңгыя хоорайга пиво ижер черлерни хөйү-биле ажыдып, хондур-дүндүр ажылдадып турарга, аныяк-өскен хостуг үезин колдуунда-ла "пиволаашкынче" чарарынга өй апар чыдары билдингир.

Экранга болгаш эфирге пивонуң чедирип турар уржуктарын дамчытпайн турза-даа, корум-чурум камгалаар органнар оларның-биле барык хүннүң чыгыы үскүлежип турарлар. Пиволаашкынның салдары аныяктарны судтадыр кижилер сандайынче эккеп турар.

17 харлыг Д. бодунуң үе-чергези О. дээрзи-биле пиво ишкеннер. Улаштыр садып алыр дээрге, бир акша четпейн барган. Д. кудумчуга бодунуң таныыры С. деп хамаатыны дозуп алгаш, бир акша айтырган. Демгизи "чок" деп харыылаарга, Д. салдыкпайн, ооң-биле маргыжып эгелээн. Сөөлүнде Д. С-тиң хөрээнче бижек-биле шашкан. Эмчилерниң ачызында С. дириг арткан, хензиг-ле озалдаан болза, ол амы-тынындан чарлып болур турган. Бир акша дээш пиво кижини өскениң кадыкшылынга аар хораны чедиреринче албадапканы ол-дур.

26 харлыг Х. Улуг-Хемниң оң талакы эриинде пиво садар барга К. дээрзин боду билбейн, эктибиле идипкен. Кежээни дургу ишкен пивозу хензиг чылдагаан-биле маргыжа бээринче иттирипкен. К. бижек туткаш, Х-ны шанчыпкан. Балыгның ханызы ол хире болган – эмчилер дуза кадып шыдавайн барган. Пивонуң хайы-биле Х. хып дээн чалыы назынындан чарылган.

Аныяк оолдарның орук озалондаандан, хай-халаптан, бойдустуң болуушкуннарындан, дайынчаадан чок болуп турары хомуданчыг. Кевин-херекчок черден амы-тынындан чарлып чоруй бааргa, оон-даа артык хомуданчыг болгаш аарышкылыг. Бодунуң төлүн чидирген ада-иениң качыгдалын дамчыдары берге. Чоокку чылдарда "Арагалаашкынга – дайын!" деп лозуңну бокче октапкан-на болгай бис. Бодаарымга, ону эгидеринден аңгыда, чаа "Пиволаашкынга – дайын!" деп лозуңну чарлаар үевис келген хире.

КОМПЬЮТЕРДЕ ОЮННАР ХОРАЛЫГ

Компьютерлер бистиң амыдыралывысче шургуп кирип, ооң адырылбас кезектериниң бирээзи апарган. Ажыл-албанчы кижиниң ажылдаар черинде бодунуң туружун быжыы-биле ээлепкен. Өөредилгеге ооң ужур-дузазы база улуг. Компьютерде хөгжүм дыңнап, оон кинолар көрүп дыштанып чаңчыгып эгелээн бис. Амгы шагның чаа салгалы бодунуң хостуг үезин компьютерге эрттиреринге өй апар чыдар.

Ынчалза-даа компьютер техниказының эки талаларындан аңгыда, өске, "караңгы" талазы база бар. Эмчилерниң санап турары-биле алырга, хөй шак дургузунда компьютер-биле "харылзажыр" болза, ол кижиниң кадыынга хораны чедирип болур. Юристер компьютер-биле хөлүн эрттир чардыгарының база кем-херек үүлгедириниң ниити чүүлдерин тодарадып турарлар. Ол ниитилешкек чүүлдер боттуг дээрзин чамдык кеземче херектериниң материалдары бадыткал болур.

16 харлыг Т. кижизиг оол болуп өзүп турган. 2003 чылдың чайында ол ынак компьютер салонунга чедип кээрге, хааглыг болган. Оолак-даа бир соңганың шилин адыргаш, салоннуң иштинче киргеш, мага хандыр ойнап-ойнап алгаш, чанарда компьютерни тудуп алгаш чорупкан.

17 харлыг, база-ла эки характеристикалыг элээди М. бүгү хостуг үезин компьютер салонунга эрттирер турган. Ада-иезиниң бээр акшазы аңаа четпес турган. Ол компьютер салонун оорлавайн, кожазында бажыңның бир квартиразынче киргеш, "ап" алганы эт-септен үнүп келген акшаны базала компьютерде оюннарже чарып каапкан.

Үстүнде назы четпээннерни "кижизидилгези берге" дээри болдунмас. Ынчалза-даа бо таварылгалардан чогуур түннелдерни чүгле корум-чурум камгалаар органнар эвес, оларның болгаш өскелерниң ада-иези, башкылары база кылыр ужурлуг. Компьютер артында олурар ургларның аткылашкан-боолашкан, аза-четкерлерлиг оюннары оларның психиказынга база багай салдарлыг болур. Ол бүгү оюннар продукциязы моральдыг, мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу талазы-биле кандыг-даа шүгүмчүлелге таварышпайн турары хомуданчыг. Ургларның виртуалдыг өртемчейинде күчү-күш ажыглаан болуушкуннары боттуг амыдырал кырынга база боттаны берип болур дээрзин утпазы чугула.

А. ПОСПЕЛОВ,
Кызыл хоорайның прокурорунуң оралакчызы.

ӨҢНҮКТЕРИМГЕ ИЗИГ БАЙЫР!

Ам цнер Дагаа чылында Бии-Хем болгаш Тожу кожууннарның бцгц соңгукчуларынга изиг байырым чедирбишаан, оларның нарын кцш-ажылынга, бурунгаар чцткцлдеринге ажык орукту, аяс хцннерни, амыдыралынга кадык-чаагай, аас-кежиктиг болурун кцзедим.

Хцндцлцг соңгукчуларым! Силерниң мени соңгуп тура берген чагыг-сцмелериңер хөрек-чцрээмни чылыдып, Силерге болдунар шаам-биле дуза кадарын доктаамал сагындырып тур. Сөзцмге шынчы бооп, соругдал-бодалдарымны кццседип шыдаарымга бцзцреп болур силер. Идегелиңер ирип читпес, изиг чцрээм ону эндевес.

База катап Чаа чыл-биле, өңнцктер!

Хцндцлел-биле,

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында Силерниң депутадыңар

Михаил Ким-оолович Куулар.

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының коллегиязы болгаш сайыт Борис Кожун-оолович Кудерек чаа 2005 чыл-биле медицинаның бцгц ажылдакчыларынга байыр чедирип тур. Шуптуңарга кадыкшылды, хууда аас-кежикти, өгбцлеңерге чаагай амыдыралды кцзедивис!

КҮРСАНЭПИДХАЙГААРАЛДЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

"Тыва Республикада күрсанэпидхайгаарал төвү" ФКЭ-ниң дыңнадыры болза:

Россия Федерациязының Президентизиниң 2004 чылдың март 9-та № 314 Чарлыынга, Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың июль 30-де № 1024-р айтыышкынынга дүүштүр "Тыва Республикада күрсанэпидхайгаарал төвү" ФКЭ-ни эде организастаар болгаш хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның девискээр эргелелин болгаш "Тыва Республикага гигиена болгаш эпидемиология төвүн" тургузар.

РФ-тиң НК-ниң 60 чүүлүн езугаар эде организастаар юридиктиг албан чери бодунуң хүлээлгелерин хуусаа бетинде соксадып болур.Хүлээлгелерин хуусаа бетинде соксадырын азы хуусаа бетинде күүседиринден ойталаар дугайында шиитпирни бо чарлалды парлаан соонда 30 календарь хүн дургузунда чорудар.

Немелде тайылбырны 5-66-38 телефондан алыр.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

"Кызыл" аалчылар бажыңының № 220 өрээлинде силерни магистр, улусчу эмнекчи, психолог, хиромант эмчи хүлээп ап турар. Ол адыштан шинчилеп көргеш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хай-бачытты, каргыш-чатканы чайладыр, бажың-балгатты арыглаар. Төлге салыр. Ижин-баар, гайморит, импотенция, гепатит болгаш өске-даа аарыгларны эмнээр. Чөпшээрели бар.

Телефону: 8-905-920-21-75.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның удуртулгазы, коллегиязы. Хоочуннар чөвүлели болгаш бот составы иштики херектер органнарының хоочуну, юстицияның халажылгада подполковниги

Эрес-оол Салчакович ШЫЫРАПТЫҢ

мөчээни-биле ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9300. Чагыг 159.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.